

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

ERBİL ATABEYLİĞİ DÖNEMİNDE EĞİTİM

Yüksek Lisans Tezi

Sayd Mohammed K. Mustafa

İstanbul-2016

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

ERBİL ATABEYLİĞİ DÖNEMİNDE EĞİTİM

Yüksek Lisans Tezi

Sayd Mohammed K. Mustafa

Danışman: Prof. Dr. Mehmet Faruk Bayraktar

İstanbul-2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı DİN EĞİTİMİ Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi SAYD MOHAMMED K.MUSTAFA MUSTAFA'nın ERBİL
ATABEYLİĞİ DÖNEMİNDE EĞİTİM adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun
18.05.2016 tarih ve 2016-18/39 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu
ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ...31...../...05...../...2016.....

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1.	Tez Danışmanı Prof. Dr. MEHMET FARUK BAYRAKTAR	
2.	Jüri Üyesi Prof. Dr. ALİ ULVİ MEHMEDOĞLU	
3.	Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. EMİNE KESKİNER	

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ	VI
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Amacı	1
2. Araştırmanın Önemi.....	1
3. Araştırmanın Yöntem Ve Sınırlılıkları	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
ATABEYLİKLERİN TARİHİ	4
1. Atabeylikler Döneminden Önce Erbil.....	4
2. Atabey Kelimesinin Kökeni	5
3. Atabeylerin Yaşadığı Topraklar	7
3.1. Selçuklu Döneminde Meşhur Atabeylikler.....	7
4. Atabeylikler Döneminde Toplumsal Hayat	8
5. Atabeylikler Döneminde Ekonomik Hayat	10
5.1. Musul Atabeyliğinde Ekonomik Hayat	10
5.2. Dımaşk Atabeyliğinde Ekonomik Hayat	11
6. Atabeylikler Döneminde Siyasi Hayat	12
7. Atabeylikler Döneminde Eğitim	14
7.1. Mescitlerde Eğitim.....	16
7.2. Atabeylik Döneminde Medreseler	17
7.3. Kur'an Eğitim Merkezleri	20
7.3.1. Hudayriyye Kur'an Eğitim Merkezi.....	20
7.3.2. Cezeriyye Kur'an Eğitim Merkezi	20
7.3.3. Dılamıyye Kur'an Eğitim Merkezi.....	20
7.3.4. Reşaiyye Kur'an Eğitim Merkezi	21
7.3.5. Sincar Kur'an Eğitim Merkezi	21

7.3.6. Sabuni Kur'an Eğitim Merkezi	21
7.3.7. Vecihiyye Kur'an Eğitim Merkezi	21
7.4. Hadis Eğitim Merkezleri	21
7.4.1. Eşrefiyye Hadis Merkezi	22
7.4.2. Behaiyye Hadis Merkezi	22
7.4.3. Devadariye Hadis Merkezi	22
7.4.4. Samiriyye Hadis Merkezi	22
7.4.5. Şakişekiyye Hadis Merkezi	22
7.4.6. Urviyye Hadis Merkezi	22
7.4.7. Daru'l-Hadis el-Kalanisiyye.....	23
7.4.8. Daru'l-Hadis et-Tavsiyye	23
7.4.9. Daru'l-Hadis el-Kerrûsiyye	23
7.4.10. Daru'l-Hadis en-Nefsiyye	23
7.4.11. Daru'l-Hadis en-Nâsriyye	24
7.4.12. Daru'l-Kur'ân ve'l-Hadis et-Tenkiziyye.....	24
7.5. Medreseler	25
7.5.1. Sadiriyye Medresesi	25
7.5.2. Tarnahiyye Medresesi	25
7.5.3 Nuriyyetü'l Kübra Medresesi.....	26
7.5.4. el-Hatuniyye el-Berraniyye Medresesi.....	26
7.5.5. el-Atabekiyye Medresesi	27
7.5.6. el-Eminiyye Medresesi	27
7.5.7. el-İmadiyye Medresesi	27
7.5.8. el-Asruniyye Medresesi.....	28
7.5.9. el-Esediyye Medresesi.....	28
7.5.10. el-Cevziye Medresesi	28
7.5.11. el-Ömeriyye Medresesi	29
7.5.12. Malikî Medreseleri	29
İKİNCİ BÖLÜM	32
ATABEYLİK DÖNEMİNDE ERBİL EMİRLİĞİ	32
1. Atabeylik Döneminde Erbil'in Önemi	32

1. 1. Sultan Muzafferuddin Gökbörü'nün Rolü	32
1. 2. Erbil Atabeyliği Döneminde Siyasi Yapısı	35
2. Erbil Atabeyliği Döneminde Sosyal ve Ekonomik Hayat	37
3. Erbil Atabeyliği Döneminde İlmî Hayat ve Önemli Âlimler	39
3.1. İbnü'l-Müstavfi	40
3.1.1. Dini Yaşantısı ve Ahlakı	43
3.1.2. Hocaları	43
a. el-Bahrani el-Erbili	43
b. el-Makisini	43
c. el-Huzai	44
d. Said el-Vasiti	44
e. Emiri b. Bahtiyari el-Eşnehi	44
f. Abdullatif es-Sühreverdi	44
g. İbnu'l-Cevzi	44
h. el-İmad el-İsfahani	45
i. ez-Zerzari	45
k. er-Rahavi	45
l. İbnu'l-Esir	45
m. Ebu'l-Feth el-Cassas	45
n. Ebu'l-Fadl Tabri	45
3.2. İbnu'l-Mustevfi'nin Ravileri	46
a. Bedl et-Tebrizi	46
b. Gökbörü	46
c. el-Hazreci	46
d. İbn-i Şahane	46
e. Ali b. el-Mübarek el-Müstevfi	47
f. İbnu'ş-Şiar	47
g. İbnu'l-Askar	47
3.3. İbnu'l-Mustevfi'nin Öğrencileri	47
3.2. İbn-i Hallikân Ailesi	48
3.3. İbn-i Men'a Ailesi	51

4. Erbil Döneminde Eğitim Sistemi.....	55
4.1. Çocukların Eğitimi.....	55
4.2. Gençlerin Eğitimi	56
4.3. Yetişkinlerin Eğitimi	57
4.3.1. Halka Sistemi.....	58
4.3.2.Meclis Sistemi	58
4.4. Erbil'deki Mescidler ve Medreseler	60
4.4.1. Ukayliye Medresesi	62
4.4.2. Kale Medresesi	63
4.4.3. Mücahidiye Medresesi.....	64
4.4.4. el-Fakîra / Tıyn Medresesi.....	65
4.4.5. el-Melik el-Muazzam / Muzafferiyye Medresesi	65
4.4.6. Daru'l-Hadis el-Muzafferiyye	67
SONUÇ	70
KAYNAKÇA	74
EKLER	78

KISALTMALAR

Age.	Adı geçen eser
Bkz.	Bakınız
böl.	Bölüm
bs.	Baskı, basım
b.	Bin (oğlu).
bt.	Bint (kızı)
C.	Cilt.
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	Hicrî.
Hz.	Hazreti
m.	Miladi
mad.	Madde
MÜ	Marmara Üniversitesi
Nu.	Numara
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm tarihi.
s.	Sayfa.
S.	Sayı
sav.	Sallallahu aleyhi vesselam
thk.	Tahkik eden.
Ty.	Tarih yok.
vr.	Varak
yy.	Yüzyıl

ÖNSÖZ

Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Salat-u selam onun elçisi olan Hz. Muhammed (sav)'in üzerine olsun.

Yüksek lisans tezimi yazmaya karar verdiğimde kendi şehrim olan Erbil ile ilgili bir konu seçmek istedim ve sonuç olarak "Erbil Atabeyliği Döneminde Eğitim" konusunu seçtim. Zira Atabekler dönemi birçok açıdan seçkin bir asır olma özelliği taşımaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

Bilindiği üzere Abbasîler yeryüzünde kaos çıkaran Haçlı Bizans ordusundan yardım alan ve sürekli Abbasî topraklarına saldırı yapan Gazneniler ve Şii Büveyhilerin gücünü kırarak h. 444/1053'te Haçlı Bizanslılar üzerine yürüdü. Bu sefer sırasında Bağdat'taki fitne yok edildi; mescit kapılarında sahabelere yönelik yazılan küfürler kaldırıldı ve önderleri Ebu Abdullah el-Cellab başta olmak üzere isyana kalkışan bazı Rafiziler öldürüldü. Büveyhilere ve Bizans'a karşı yapılan bu mücadelelerde Erbil, Musul, Halep, Dimeşk, Bağdat, Hasankeyf ve Riha gibi birçok kuzey vilayetini Selçuklu ve Abbasi yönetimine yeniden kazandıran Selçuklu komutanı Ak Sungur'un ismi öne çıktı. Abbasîler ve Selçuklular bu toprakları Abbasi devleti yıkılıncaya kadar birlikte yönettiler. Bundan sonra bölgede Musul Atabeyliği, Halep Atabeyliği, Dimeşk ve son olarak da komutan Zeynuddin Ali Küçük ve Mücahiduddin Kaymaz döneminde Erbil Atabeyliği gibi bağımsız Atabeylikler oluşmaya başladı. Erbil Atabeyliği, Ali Küçük'ün oğlu Muzafferuddin Gökbörü döneminde civardaki bazı yerlerin de alınması ile büyük bir emirlik haline gelmiştir.

Atabekler çocukların eğitim ve öğretimini son derece önemsiyor, küçük yaştan itibaren onların eğitimine büyük önem veriyorlar ve büyüyünce de binicilik ve savaş sanatını öğretiyorlardı. Atabeklerde çocuğa isim ile birlikte bir de Atabek (Atabeg) lakabı verilirdi. Çocuğa küçüklüğünden itibaren ileride büyük bir komutan ve idareci olması için verilen bu eğitim sistemi ünlü komutan Sultan Berkıyruk döneminden beri Selçuklu ailelerinde uygulanıyordu. Atabekler kendi zamanlarında Haçlılarla giriştikleri onlarca savaşa rağmen, askerî, siyasî, sosyal, eğitim ve ekonomik alanlarda başarılı olmuş ve halka hizmet etmişlerdir.

Atabekler eğitim ve öğretime, medreseler ve ilim meclislerinin kurulmasına önem vermiş ve bu konu üzerine yoğunlaşmışlardır. Neredeyse her şehirde onlarca medrese kurmuşlar ve bu medreselerden eserleri günümüze kadar okutulan nice büyük âlimler çıkmıştır. Bu çalışmamızda doğuda bulunan medreselere, Irak medreselerine ve özellikle de buradan mezun olduktan sonra eğitim faaliyetleri için diğer şehirlere yönelen birçok büyük İslam âliminin eğitim gördüğü, Nizamulmülk'ün Bağdat'ta kurduğu ilk medrese olan Nizamiye Medreselerine işaret ettik. Bu medreselerden sonra, Nureddin Arslan b. Atabek'in el-Hace lakaplı kızının kurduğu Atabeylik Medreseleri yayılmaya başladı. Muzafferuddin Gökbörü'nün babasının, Mücahiduddin Kaymaz'ın ve Gökbörü'nün kendisinin kurduğu medreseler de Atabeklerin en önemli medreselerindendir.

Bu çalışmamızda Erbil Atabeyliği dönemindeki eğitim-öğretim faaliyetlerine, ilmî ve fikrî hayatın durumuna yoğunlaşmaya çalıştık ve tezimizi iki ana bölüme ayırdık. Birinci bölümde Atabeklerden önce Erbil tarihini ele aldık ve Atabeklerin aslına değindik.

Tezimde konu seçiminden bitinceye kadar bütün safhalarında yardım ve desteklerini esirgemeyen tez danışmanım değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Faruk Bayraktar'a karşı ifade ederim. Diyer hocalarım ve Cuma ali teşekkür ederim.

GİRİŞ

Selçuklular “atabey” kelimesini başta evlatlarının terbiyesini üstlenen kişiler için kullanırlardı. Fakat daha sonra bu kelimeyi güçlü emir/ hükümdar için kullanmaya başladılar. Atabeylerin yöneticileri emir olarak görülür ve yetkileri sultanın naibinin yetkilerine kadar uzanırdı. Celalettin Karatay, Selçuklu topraklarında reislik eden en güçlü yöneticilerinden birisiydi. Dolayısıyla kendisine “hâkim” ünvanı verilmişti ve kendi vezirlerini seçme yetkisine sahipti. Kadı İzzeddin Muhammed eş-Şehid er-Razi, bu vezirlerden birisiydi. O, bazı atabeyliklerin kurulmasını sağlayan kişidir. Onun memleketi zengin malî hazineye sahip olduğundan, ilerleyen yıllarda kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.¹

Selçuklu devleti, savaş esnasında göstermiş oldukları askerî hizmetlerinin karşılığı olarak atabeyliklerin komutanlarına ele geçirdikleri kale, şehir ve vilayetleri teslim etmiştir. Kurulan bu atabeyliklerin en meşhuru da miladi 12. Yüzyılda Emir İmaduddin ez- Zengi'nin kurmuş olduğu Musul, Şam ve Diyar er-Rebia atabeylikleridir. Emir İmaduddin ez- Zengi, devlet reisi olan Ak Sunkar el-Hacib'in oğludur, Melik Şah döneminde yaşamıştır.²

1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, Erbil Atabeyliği döneminde yaşanan ilmî gelişmeleri, o dönemdeki medreseler ve eğitim sistemleri hakkında, İbnü'l- Mustevfi, İbn-i Hallikân ve İbn-i Men'a gibi Müslüman aydınları hakkında araştırma yapıp bilgi vermeyi hedefledik.

2. Araştırmanın Önemi

Bu çalışma, Erbil dönemindeki ilmî hayat, hem batının hem de doğunun dinî olmakla beraber diğer bilimler, talebe ve hocaların tahsil vermek veya almak için geldikleri medreselerle ilgili araştırılacağından bilgi edinmek isteyen bilginler, öğrenciler ve entelektüel kişiler için bir kaynak olması açısından önemli görülmektedir.

¹ İsam Muhammed Şabbâru, *es-Salatîn fi'l-Meşriki'l-Arabi*, Beyrut: Daru'n-Nahda el-Arabiyye, 1994, s. 440

² İmaduddin Halil, *es-Salatîn fi'l-Meşriki'l-Arabi*, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 2. Basım, 1982 s. 31; Kalkaşendi, *Subhul A'se*, Kahire: Daru'l-Kütüp 1948, C.III, s. 185; Muhammed Ali Kürd, *Hutatu's-Şam*, Kahire: Darul Kutup 1936, C.I, s.171.

3. Araştırmanın Yöntem Ve Sınırlılıkları

Bu çalışmada tarihsel metod kullanılmış ve literatür taraması yöntemi esas alınmış, öncelikle belirlenen döneme ait kaynak eserler tespit edilmiştir.

Erbil’de konu ile ilgili yeterli kaynak bulunmaması ve en önemlisi de Ortadoğu’da yaşanan siyasî karışıklardan dolayı Bağdat ve Musul’da bulunan kütüphanelere ulaşma imkânının kısıtlı olması nedeniyle araştırmada birtakım zorluklarla karşılaştım. Tezimi özellikle klasik kaynaklardan oluşan birçok kıymetli eserden yararlanarak tamamladım. Bazı temel kaynakları şu şekilde sıralayabilirim:

- İbn-i Müstafi, “**Tarih-i Erbil**” adlı kaynağından medrese ulemaları ve genel erbil tarihi hakkında faydalandım.
- İbn-i Hallikân, “**Vefeyâtu’l Âyân**” adlı bu kaynaktan Erbil Atabeyliği’nin medrese sistemi hakkındaki bilgilerden faydaladım.
- İbn-i Esir, “**el- Kâmil fi’t- Tarih**” ve “**et- Tarihu’l Bahir**” adlı kaynaktan atabeyliklerin tarihleri hakkındaki bilgilerden faydalandım.
- Abdulkadir Dimaşkî, “**ed- Daris fi Tarihi’l Medaris**” adlı kaynaktan Nizamiye Medreseleri hakkındaki bilgilerinden yararlandım.
- Sübki, “**Tabakatu’s-Şafiye**” adlı eserden Atabeylik tarihi hakkındaki bilgilerden yararlandım.
- İbn-i Kesir, “**el-Bidayetü ve en-Nihaye**” adlı kaynaktan Atabeyliklerin tarihi hakkındaki bilgilerden yararlandım.

Yukarıda zikrettiğim klasik kaynakların yanı sıra aşağıda verilen eserlerden de yararlandım;

- Muhsin Muhammed Hüseyin, “**Erbil fi ahdi’l-Atabekî**”
- Ümit Gözeli, “**el-Hayatü’l-İlmiyye fi Erbil**”

- Sami es-Sakar, “**İmaret-u Erbil fi Asri’l-Abbasi**”. Öte yandan internet siteleri ve ilmî dergilerde yayımlanmış birçok makale ve ilmî çalışmadan istifade ettim.

BİRİNCİ BÖLÜM

ATABEYLİKLERİN TARİHİ

1. Atabeylikler Döneminden Önce Erbil

Erbil'in atabeyliklerden önceki durumunu anlatmadan önce Erbil'in durumuna ışık tutacak ve Bağdat'taki hilafetin durumunu ortaya koyacağım. Zira Erbil bu dönemde gerek Bağdat gerekse Kuzey ve Batı toprakları içerisinde bulunan Şam, Musul ve Halep gibi bazı şehirlere yapılan saldırıların merkez üssü haline gelmişti.

Doğuda Büveyhilerin, kuzeydoğuda da ise Rumların olduğu bir ortamda Selçuklu devleti, Fars topraklarını tamamen ele geçirdikten sonra en güçlü İslam devleti oldu. Aynı zamanda hem Gaznelilere hem de Büveyhilere karşı galip geldiler. Hatta Bizans Devletinin topraklarının içine dahi girmeyi başardılar, ayrıca Rum ordusu ile savaştılar. Rumlara karşı cihadı güçlü bir şekilde sürdürdüler. Bu Rumlar ki Farisi Büveyhiler zamanında Abbasi Halifesinin topraklarında bozgunculuk çıkardılar. Bu bozgunculuğun sebebi ise ya Abbasi Halifesinin gücünün olmaması ya da Büveyhilerin cihadı sürdürmemesi veyahut Rumlar ile işbirliği içerisinde olmalarıdır.

Selçuklu devleti yapmış olduğu bu işten dolayı insanların çoğunun sevgisini, muhabbetini kazandı. Aynı zamanda Rum Gırtası, Selçuklu devletinin yöneticisine bu kahramanlıklarından dolayı "Sultan" diye hitap ediyordu.

Bağdat'taki Büveyhî yönetiminde ya devlet adamlarından ya da başka sebeplerden Büveyhî emirleri arasında özellikle hilafet konusunda tartışma çıkmıştı. Bu tartışmaların sonucunda Büveyhî ordusu içerisinde Farisi ve Deylemi olmak üzere iki farklı reis ortaya çıkar. Selçuklu devletine Bağdat'ı kurtarması için bir mesaj gönderildi. Bu mesaj Abbasi Halifesi tarafından ve aynı zamanda o zamanın başbakanı olan kişi tarafından gönderilmiştir. Bu şahıs da Fatımi Mezhebi'ne mensup ordu komutanlarından Ebu'l-Haris el- Besasiri ile büyük bir ayrılık içerisindeydi.

Selçuklu devleti Bağdat'taki Abbasi Hilafetini sağlamlaştırmıştır. Öte yandan Mısır ve Şam'da Fatımi devletinin etkisinden, İran ve Irakta Büveyhilerin etkisinden dolayı sömürülmek üzere olan ehl-i sünnete yardım ederek onları kurtarmıştır. Ardından hem

Büveyhilerin hem de Fatımi devletinin etkisini tamamen ortadan kaldırmıştır. Tuğrul Bey 447/1055 tarihinde Bağdat'ta bulunan Büveyhîleri bertaraf etmiş ve sahabeye kötü söz söylemelerinden dolayı da mescitlerini kapatmıştır. Rafızilerin şeyhi olan Ebu Abdullah el-Cellabî'yı da bu taşkınlık ve sapkınlığından dolayı öldürmüştür.

Bundan sonra Selçuklu devleti, Rum devletini ortadan kaldırmaya yönelmiştir. Selçuklu Devletinin içerisinde kahraman komutanlar çıkmıştır. Ak Sungur bu komutanlardan sadece biridir ve O, Selçuklu sultanıyla beraber büyümüştür.

Alparslan da bu komutanlardan biridir ve kendisine “hükümdarın yapışığı” anlamına gelen “Lasıgul Melik” lakabı verilmiştir. İslam devletini kurana kadar Kûfe, Halep, Şam, Musul, Erbil ve diğer kuzey şehirlerini fethetmiştir. Bundan sonra Atabeylikler kurulmaya başlamıştır. Örneğin; Musul Atabeyliği, Halep Atabeyliği ve Şam Atabeyliği... Erbil Atabeyliği, Zeyneddin Ali Küçük zamanında kurulmuştur. Erbil Atabeyliği, “Gökbûrî” lakablı büyük hükümdar Muzaffer ed-Din Ebu Said Muhammed b. Zeyneddin Ali Küçük zamanında büyük bir imaret merkezi haline gelir.³

2. Atabey Kelimesinin Kökeni

İbn-i Kesir ve Suyuti'ye göre atabey, hükümdarların evlatlarını eğiten “Baba emir”e verilen addır. Ata kelimesi Türkçe bir kelime olup “baba”, bek kelimesi ise “emir” manasına gelir. Genel olarak atabey kelimesi “askerlerin emiri” manasında kullanılır.

Memlûklülük zamanında kullanılan tarih sözlüklerinde geçtiğine göre Türkçe'de “atabey” veya “atabek” kelimesi “baba” veya “hükümdar” anlamında kullanılır. Yani “hükümdarın babası” manasına gelir. Hükümdar, en üst makamdır. Atabey kelimesi; “ata” ve “bek” kelimesinden oluşur. Ata, “baba” veya “muhterem şeyh”, bek kelimesi ise “emir” anlamına gelir.⁴

Isam Muhammed Şebaru'ya göre atabey kelimesi iki lafızdan oluşan Türkçe bir kelimedir. Ata, “baba”, bek ise “şeyh” veya “güzel sıfatı olan kişi” manasında kullanılır. Abbasilerin döneminde (750/1258) bu kavram “hükümdarları yetiştiren kişi” anlamında

³ Muhammed Ali es-Sallâbî, **ed-Devletü's-Selâcıkâ**, Kahire: Müessesetü İkra el-Kahira, 2006, C. I, s. 131.

⁴ Muhammed Ahmed Ed-Dehman, **Mu'cemü'l-Elfaz et-Tarihiyye fi'l-asri'l-Memlûkî**, Beyrut: Dâru'l Fikir El Muasır 1. Baskı 1995, C. I s, 11; Bkz. Coşkun Alptekin, “Atabeg”, **DİA**, C.4, İstanbul, 1991, s. 38.

kullanılmıştır. Atabey kavramı Türkçe’de “emir” ve “efendi” anlamına gelir. Terim olarak atabey Selçuklularda şehzadelerin yetiştirilmesi ve eğitimi ile uğraşan kişidir. Atabeyler’de Selçuk şehzadelerine fikri, ilmi, idari, askeri alanlarda hocalık yapan bilginlerdir.⁵ “Padişâhların evlatlarını eğiten ve onları yetiştiren kişi” demektir. Fakat daha sonra büyük komutanlar ve padişahların naibi için kullanılmaya başlamıştır.⁶

Sallabi, Selçuklu Sultanı Mahmud, İmadeddin ez-Zengi’ye Musul’u oğulları Alparslan ve Hıfacı lakabıyla bilinen Ferruh Şah’a neden verdiğini sorar.⁷ Bunun sebebi ise ez-Zengi’nin onların atabeyi olmasını diğer bir ifadeyle onların terbiyecisi olmasını istemesidir. Bu örnekten anlaşılıyor ki atabey kelimesi “terbiye eden ve koruyup kollayan” anlamına gelmektedir. Bu konumdaki şahıslar genelde büyük komutanlardan seçilirdi. Bunların en meşhur örneği de İmadeddin ez-Zengi’dir.

Atabeyler, Selçuklu sultanlarının önemli görevlerini üstlenirlerdi. Eğitim tarihçisi Yahya Akyüz bu konuda şöyle demektedir: Selçuklular’da atabeylik çok yüksek bir resmi görev ve unvandı. Selçuklu hükümdarları şehzadelerin eğitimi görevini atabey denilen tecrübeli devlet adamlarına (vezirler, komutanlar) verirler ve şehzadeler böyle bir mürebbi ve vasînin gözetimi, rehberliği altında bir vilayetin yönetimiyle görevlendirilirlerdi. Böylece atabeyler onların en iyi biçimde yetişmesini üstlenmiş, hem kuramsal hem uygulamalı biçimde görev yapan birer siyasi eğitmen sayılmalıdır.⁸

Atabey lakabıyla hitap edilen ilk kişi Melikşah’ın veziri Nizamülmülk’tür. Sultan Alparslan veziri Nizamülmülk’ü oğlu Melikşah’ın terbiyesi ile görevlendirmiştir. Melikşah 465/1073 yılında Nizamü’l Mülk’ü memleketin idarecisi olarak tayin ettikten sonra Nizamülmülk bu lakabıyla anılmaya başlanmıştır. Bu lakabıyla anılmanın sebebi de padişahların genç evlatlarının eğitimi ile ilgilendikleri içindir. Aynı zamanda bu konumda olan kişiler Selçuklu ailesinin evlatlarının eğitim ve terbiyesiyle alakadar olmuşlardır. Sultan Berkiyarig zamanında meşhur bir komutandı ve hükümdarın evlatlarıyla beraber oyun oynar, onlarla ilgilenirdi.⁹

⁵ İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Kubbealtı Yayınevi, İstanbul, 1. Baskı, 2010.

⁶ Şebaru, **a.g.e.**, s. 46

⁷ Sallâbi **ed-Devletü’z-zenkiyye**, Kahire, Darü’l-İbn Cevzî, 1. Basım, 2007, s. 42

⁸ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Pegem Akademi, 13. Baskı, 2008, s.47

⁹ Rinhart Peter Enduzi, **Tekmiletü’l-Meacim el-Arabiya**, Bağdat, 1979, C.1, s. 80

3. Atabeylerin Yaşadığı Topraklar

Atabey, esasen Selçuklu devlet teşkilatında mühim bir unvan ve müessese olup bu konuda yapılan araştırmalarda bu müessesenin işleyişinin esasları belirlenmiştir.

Selçuklu idare sisteminde, sultanlar imparatorluk arazilerini aile fertleri arasında dağıtırdı ve küçük yaşta olan şehzadeleri eğitim almak için bu toprakların idaresine vermekle birlikte eski Oğuz beylerine ya da sadakatli köle asıllı (mamluk) tecrübeli komutanlar arasından seçilen bir emire verirlerdi. Nitekim bu kelime üzerinde duran Bedreddin Ayni,¹⁰ Atabek'in, "hükümdarların çocuklarının terbiyesiyle ilgilendiklerini" kaydetmektedir. Bu emirler "atabek" sıfatını taşır, sultan öldüğünde şehzadenin anasıyla da evlenebiliyor, ayrıca kendi kızlarını da şehzade ile evlendirebiliyorlardı. Böylece şehzadeyi yetiştiren atabeg, şehzadenin saltanata geçmesi hususunda birinci derecede rol oynuyordu. Bu durum, atabeklik müessesesinin eski Türk aile hukukuyla bağlantılı olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan atabeyliğe tayin edilen komutanların Türk olmasına dikkat edilirdi.

Atabeyin himayesi ve terbiyesi altında bulunan şehzadelerin, askerî ve idarî işleri bakımından iyi bir şekilde yetişmeleri için gönderildikleri eyaletlerin sınır bölgelerinde olmalarına da dikkat edilirdi. Atabeylik, şehzadelerin terbiyesiyle ilgilenmekle kalmayıp Büyük Selçuklu İmparatorluğunda görevli üst rütbeli emirlerin, kendi aralarında ittifak oluşturarak sultana ve devlete yönelik bir tehditte bulunmalarının önüne geçmek maksadıyla kurulmuş bir sistemdi.¹¹

3.1. Selçuklu Döneminde Meşhur Atabeylikler

- 1) Dımaşk Buri Atabeyliği (497–549 / 1103–1154)
- 2) Musul Atabeyliği (521–660 / 1127–1261)

¹⁰ Bedreddin Mahmud Ayni, *İkdu 'l-Cuman Fi Tarih Ehli'z-Zaman*, (yazma nüsha), Beyazıt Ktp. Veliyyddin Efn, yazma, No2389. C.XII, s. 149.

¹¹ Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013 s. 430-431; İmadeddin Halil, *es-Salatîn fi'l-Meşriki'l-Arabi*, s. 31

- 3) Şam Atabeyliği (549–579) (1154–1183)
- 4) Erbil Atabeyliği (539–630) (1144–1232)
- 5) Sincar Atabeyliği (566–617) (1170–1220)
- 6) Cezire Atabeyliği (576–648) (1180–1250)
- 7) Azerbaycan Atabeyliği (531–622) (1136–1225)
- 8) Fars Atabeyliği (545–686) (1150–1287)¹²

İbnü'l Mustevfi şöyle demiştir; Özbek b. Behlül b. İldkiz Azerbaycan'da 607- 1210 / 622–1225 yılları arasında hüküm sürmüştür. Dedesi Türk hükümdarlardandı. Fakat kendisi Mesud es-Selçuki'nin yanında yetişmişti. Önce kendisi Azerbaycan Atabeyliği'nde hüküm sürmüş, sonradan oğlu Mahmud, Irak'taki Selçuklu topraklarında hükmü eline almıştır.

4. Atabeylikler Döneminde Toplumsal Hayat

Ak Sungur, Şam Atabeyliği'ne bağlı imarethane kurmak ister ve bu hedefini gerçekleştirmek için birtakım prensipler ortaya koyar. Bunlardan bazıları şunlardır:

- 1) İslamî kuralları belirlemek ve bunları uygulamak, hırsızlığı ve yolları kesen eşkiyaları engellemek / önlemek gibi birtakım kurallar koyar. Bu kurallar sayesinde Sungur'un vefatına kadar Halep halkı büyük bir huzur ve mutluluk içerisinde yaşar.
- 2) Ak Sungur, Halep içerisinde toplumu ıslah etme faaliyetlerinin yetersiz olduğunu düşünerek Halep civarında bulunan yöneticilere emirine uymalarını davet eden mektup gönderir.

Devlet reisi, içtimaî mesuliyetleriyle ilgili yasa koyar. Bu yasaya göre eğer bir tüccardan para çalınır veya bir kafilenin malları gasp edilirse olayın gerçekleştiği yerin halkı zararı karşılamakla yükümlüdür. Bu yasa vesilesiyle halkın kendi arasındaki dayanışma ve yardımlaşma duygusu artmış oldu. Tüccarlar bir köye veya bir şehre ticaret amacıyla gittiği zaman gönül rahatlığı ile ticaretlerini yapabiliyordu. Çünkü halk onların mallarını koruyordu.

¹² İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, Daru'l-Marife 1.Baskı, 2002, s. 150

Güvenliğin tesisi bakımından bütün halk sorumluluk içerisinde hareket ederdi. Bu şekilde yollar daha güvenli idi, yolcular ve tacirler güvenli bir şekilde yolculuk yapabiliyorlardı. Halebin dört bir yanında güvenlik tesis edilmiş oldu.¹³ İnsanlar dünyanın her köşesinden alışveriş yapmak için Haleb'e geliyordu. Gelenler çalışmak ve huzur içinde yaşamak için diğer insanları buraya davet ederdi. Bu şekilde Halebin ekonomisi de düzene girmiş oldu.¹⁴

İmaduddin ez-Zengi, fakirlerin, yolda kalmışların ve evsizlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve güvenli yaşamlarının teminatı konusunda Ak Sungur'un izlediği yolu takip etti. Zengi, her Cuma günü 100 dinar açıktan sadaka dağıtırdı. Diğer günler ise gizlice sadaka verirdi. İnsanlar bir işe başlamadan önce hukukçu ve âlimlerle danışırdı. Bu şekilde dinin gerektiği kuralları yerine getirmiş olurlardı. ez-Zengi, halkının huzur ve refah içerisinde yaşaması hususunda birçok sorumluluk yükledi. İnsanlar bu uygulamalar sayesinde güvenli ve mutlu bir hayat sürdürdüler.¹⁵

Oğlu Nureddin, Ömer b. Abdülazîz'in uygulamış olduğu sistemi geliştirerek beldesinde büyük bir dayanışma kurdu. Vakıflar, medreseler, mescitler ve hastaneler yaptı; fakirlerin, yetimlerin ve dulların ihtiyaçlarını karşıladı. Şairler onun bu cömertliğini metheden şiirler yazarlardı.

İslam'ın hayatın her alanında yaşanması için oldukça çaba sarf etti. Emri altındaki yöneticilere bu emirlerin uygulanmaları için birçok mektuplar gönderdi. Bu mektuplarından birisinde şöyle demiştir.

Bizler yolları, eşkıyalardan ve hırsızlardan koruyoruz; Peki, Allah'ın hükümlerini muhafaza etmeyecek miyiz? Asıl mesele Allah'ın hükümlerini korumak ve yaşatmaktır. Yöneticilere halka merhametli ve adaletli davranmalarını; Allah'ın haram kıldığı işlerden uzak durmalarını emretti.

¹³ Naif b. Hammûd el-Muhammed, **en-Nuzûmü'l-Harbiyye inde Selacıkı**, 1. Baskı Matbaa el-Hıms: Suriye, s.170, 2002. Bkz. Suyuti, **Târihul Hulefa**, Mısır: Daru'l-cil, 2005, s. 397.

¹⁴ Muhammed Ali es-Sallâbi, **Sultan Şehid İmaduddin Zenki ve şahsiyyetuhu ve asrihi**, s.13.

¹⁵ Sallâbi, **Tarihu Zenkiyyimen fi Musul ve bilad Aşşam** s. 47

ez-Zengi'nin göndermiş olduğu bu mektuplar sayesinde idareciler halka adaletli ve insafli davrandılar. Şehrin her yerinde insanlar haramlardan uzak durdular ve şeriatın gereğince hayatlarını devam ettirdiler.¹⁶

Atabeylikler döneminde ekonomik hayatın nasıl olduğu konusunda aşağıda Musul ve Dımaşk Atabeyliği ile ilgili kısa bilgi vermek yerinde olacaktır.

5. Atabeylikler Döneminde Ekonomik Hayat

5.1. Musul Atabeyliğinde Ekonomik Hayat

Musul atabeyliğinin ekonomik hayatı incelendiğinde; devletin tarımdan ticarete, sanayi ürünlerinden vergilere kadar yapmış olduğu birçok uygulamanın ülkenin ekonomik olarak ilerlemesine katkıda bulunduğu görülmektedir.

Zengiler öncesinde bu bölgede tarım faaliyetleri sınırlı boyutlardaydı. Tarım ârâzilerinin verimli bir şekilde işletilmemesi mahsulün yeterli düzeyde elde edilememesine sebep olmaktaydı. Zengi'lerin ülkede hükümrân olmasıyla birlikte bağ ve bahçeler inşa edilmiş ve ülkede verimlilik artmıştı.

Musul'da tarım alanındaki yenilikler sanayi alanında da yansımıştır. Burada imal edilen ürünler; dillere destan olan ahşap ve mermer üzerine madeni kaplamalar, mücevher işçiliği, yine 'muslin' adıyla meşhur ipek, yün ve pamuk dokumacılık ürünleri devletin gelir kaynakları arasında yer almıştır. Ürünlerin üretim artışı Musul'da ticaret işlerinin çoğalmasını, özellikle şehrin doğu-batı ve kuzey-güney ticaret hatlarının kavşağında pazar yeri açılmasını sağlamıştır. Bu imkândan istifade etmek isteyen devlet, bölgede hanlar, köprüler, kervansaraylar inşa etmiş ve burayı ticaret için daha cazibeli hale getirmiştir.

Atabeylik bu ticari hareketliliğe bağlı olarak sikkelerin yeterli miktarda basılmasına dikkat etmişti. Altın, gümüş ve bakır olarak bastırılan bu paralar üzerine hükümdarların ünvanı, lakapları ve kelime-i tevhid ile Hz. Peygamber (sav)'in 'resul' sıfatı yazılmıştı.

¹⁶ Sallâbi, **ed-Devletü'z-zenkiyye**, s. 11; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-nihaye**, s. 135; İbn Şame, **Kitabü'l-Ravdateyn**, s. 331.

Atabeyliğin vergi gelirlerine göre diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi, Müslümanlardan alınan öşür* ile gayrimüslimlerden toplanan cizye*, haraç* esastır. Bunların yanında gümrük vergisi için alınan Mukus* ve Daraib*, ekili arazilerin yüzölçümü üzerinden alınan mesaha ve bu arazilerin ürünlerinden alınan mehabbesin* vergileri devletin gelir kaynaklarındandı. Bu vergilerin yanı sıra savaşlardan elde edilen ganimetler ile komşu ülkelerden alınan hediyeler devlet hazinesinin önemli gelirlerindendi.¹⁷

5.2. Dımaşk Atabeyliğinde Ekonomik Hayat

Dımaşk Atabeyliği Suriye'nin en önemli yerleşim merkezi olan Dımaşk'ta yer almış olup, çevresinin zenginliği sayesinde Kuzey Suriye, Arabistan, Akdeniz ve Mısır arasındaki ticari taşımacılığın merkezi olmuştur. Bu da ürettiği tarım ve sanayi mallarının geniş bir pazarda görücüye çıkmasını, dolayısıyla ülkedeki ticari ve endüstriyel faaliyetlerin artmasını sağlamıştır.

Dımaşk şehrinde yaşayanların büyük bir kısmı tüccar ve sanatkâr olup, tarım ile uğraşanlar şehrin dışında yaşamaktaydı. Bölgede ticaretle uğraşanların çoğunluğunu kumaş üreticileri oluşturmaktaydı. Tezgâhlarda veya evlerde dokunan kilimler Murabbaatü'l-Kazz denilen pazarda satılırdı. O dönemde burada üretilen kumaşlar kalite bakımından, Isfahan ve Nişabur işlemleriyle yarışabilirdi.

Tahıl ticareti, Sûku'l-Kamh denilen ve şehrin ortasında bulunan pazarda yapılırdı. Dımaşk'ın kuzeyinden, Havan'dan Humus ve Beka bölgelerinden gelen hububat ve baharatlar burada satılırdı. Dımaşk'ın sebze, meyve ve diğer temel gıda ihtiyaçları tarım faaliyetlerinin gelişmiş olduğu Gota bölgesinden tedarik edilirdi ve bu ihtiyaçların temini için Dımaşk'ta kurulan birçok çarşıda satılırdı. Dımaşk atabeyliğinde endüstri alanında dokumacılığın yanında dikkat çeken bir husus da kâğıt imalathanelerinin bulunmasıdır. Bu dönemde Dımaşk'ta iki kâğıt imalathanesinin bulunduğu kaynaklarda yer almıştır.¹⁸

¹⁷ Halil İbrahim Gök, **Musul Atabeyliği; Zengiler**, s. 493-500.

¹⁸ İbn Hallikân, **Vefeyatü'l-Ayan**, thk., İhsan Abbas, 6.Baskı, Beyrut: 2013, C. 1, s. 21.

*Öşür: Müslümanlardan alınan ondalık vergi

*Muhabbes: Ekili arazilerden yüzölçümü olarak alınan vergi

*Daraib:Gümrük vergisi

*Mukus:Gümrük vergisi

*Haraç: Gayrimüslimden alınan toprak vergisi

*Cizye: Gayrimüslimden alınan vergi

6. Atabeylikler Döneminde Siyasi Hayat

Imaduddin b. Ak Sungur b. Abdullah, Türkmen kabilesine mensuptu. Babası Ebu Said kendi döneminde devlet reisi olarak lakaplandırılmıştı. Tarihçiler bu döneme çok önem vermişlerdir. Çünkü bu dönemde birçok siyasi, askeri olaylar meydana gelmiştir.

Ak Sungur, Melikşah'ın yakın arkadaşlarından biridir. Onun haciplik* görevini yapmıştır. Melikşah, Ak Sunguru çok severdi, ona karşı oldukça muhabbeti vardı. Hatta bazı sırlarını Ak Sungur'la paylaşırdı. O, komutanları arasında öne çıkmış şahsiyetlerden biridir. Önemli meseleleri onun yapmasını isterdi. Bu sebeplerden ötürü Melikşah kendisine Devlet Reisi unvanını vermiştir. Koruyucu lakabını ondan başkasına vermemiştir.

Ak Sungur'un bu şekilde lakaplandırılmasının sebepleri şunlardır;¹⁹

- 1) Melikşah'ın kendisine duyduğu muhabbet ve onu devamlı desteklemesi,
- 2) Selçuklu Devletine bağlı kabilelerin arasında en güçlü Türkmen kabileye mensup olması,
- 3) Birçok savaşta Melikşah'a destek vermesi.

Ak Sungur; Melikşah ile beraber yaptığı savaşta Haleb'i mutezileye mensup insanların elinden aldı. Melikşah, Halebin sorumluluğunu Ak Sungura teslim etmişti. 483/1091 yılında Humusu ele geçirmişti. Aynı zamanda yine Melikşah ile beraber Afemiya kalesini 484/1092 yılında ele geçirmişlerdi. 485/1093 yılında Melikşah'ın mutezilelerle yapmış olduğu mücadelede ona yardım etmişti.

Ak Sungur'un vefatından sonra yerine oğlu Imaduddin Zengi geçmiştir. O, babasının dizinin dibinde yetişmiş bir asker ve devlet adamıdır. Babasının arkadaşları ez-Zengi'ye sahip çıktılar ve onun bu vazifeyi layıkıyla yerine getirebilmesi için gayret sarf ettiler.²⁰ Siyasi meselelerde devamlı onun yanında yer alır ve ona yardımcı olurlardı. Hükümdar olunca Musul'un etrafında bulunan bazı şehirleri ele geçirmiş ve etrafta güven sağlamıştır. Musul, Cezire ve Şam'ın güney tarafını ele geçirmiş ve oralarda kendi hâkimiyetini kurmuştur. Dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı ciddi önlemler almıştır.

¹⁹ İbn Esir, **et-Tarihu'l-bahir fid-devleti Atabekiyye el-Musul**, Abdulkadir Ahmed Tuleymat Kahire: 1963, 1.Baskı s. 4.

²⁰ Sallâbi, Sultan **eş-Şehid İmaduddin ez-Zengi**, Müessesü İkra: Kahire 1.baskı, s. 11, 2007.

*Haciplik: Selçuklu devleti'nde hükümdarın danışmanlığı görevi

Musul'u fethetmek için yola çıktığı zaman haberciler Musul'un emirlerine ve askerlerine Musul'a doğru büyük bir ordunun geldiğini haber verirler. Gelen büyük bir orduya karşı duramayacaklarını bildikleri için teslim olmaktan başka çarenin olmadığını dile getirirler.

ez-Zengi, Musul'daki hakimiyetini kurduktan sonra başka şehirleri ele geçirmek için harekete geçer. İlk olarak Cezire'den başlar. Ordusuyla birlikte Cezire'ye doğru hareket eder. Oraya varınca oranın önde gelenleri orduyu görünce çok korkmuşlar ve evlerine saklanmışlardır. ez-Zengi, eğer bir savaş olmadan şehri teslim ettiklerinde hiçbirine zarar vermeyeceğine dair söz verir.

Ordu şehre girdiği zaman şehrin sakinleri şehri terk ederler ve başka yerlere göç ederler. İmaduddin'in bu şehri fethetmesinin sebebi de Musul'a yakın olması, bazı kalelerinin savunma açısından güçlü olması ve aynı zamanda bu şehrin ekonomi ve askeri bakımından da oldukça önemli ve güçlü olmasıdır.

İmaduddin ez-Zengi, Musul'u fethettikten sonra haçlıların elinde bulunan Antakya ve Riha'yı ele geçirmek için harekete geçer. İmaduddin fethettiği şehirde hâkimiyetini tamamen sağlar ve oranın ekonomisini sağlam bir şekilde düzene sokardı. O şehirde bulunan eşkıyaları ve haydutları temizleyene kadar mücadele ederdi.

Bu tatbikat sonrası Halep ile Musul'da birlik beraberlik yeniden tesis edilmişti. İmaduddin, isyanlara karşı halkın huzurlu ve güvenli bir şekilde yaşama imkânını sağlamıştı. ez-Zengi, burada fazla kalmadan ordusunu Habur'a gönderir ve oranın fethedilmesini emreder.

Sincar bölgesi, Musul ile Halep'in arasında kalan bir yerdir. ez-Zengi buradaki hakimiyetini güçlendirmişti. Buraya gelebilecek haçlı saldırılarına karşı ciddi önlemler almış ve gelen yardımları çok önemsemişti. Buranın hükümdarı olan Sütkin'in vefatıyla problemler çözüldü. ez-Zengi, Farsa ve Doğuya açılan kapı olması hasebiyle Musuldan daha çok Erbil'in askeriyesine önem verdi. Çünkü Erbil'den Batıya doğru gidildiği zaman da bu sefer karşıda Şam'ın sınırları başlıyor. Böyle bir önemli konumu olmasından dolayı Erbil'deki savunmaya daha çok önem vermiştir. Bunun için askeri buraya tekrar geri çağırmıştır.²¹

²¹ Sallâbi, **a.g.e.**, s. 22, İbn Esir, **Bahir**, s. 45; İmaduddin Halil, **İmaddudin ez-Zenki**, s. 35.

Kendisine Selçuklu hükümdarı Mesud b. Muhammed, 526/1133 yılında Azerbaycan'a doğru hücum için ve orayı fethetmesi için emir verdiği zaman hiçbir tereddüt göstermeden oraya doğru hücum etti. Bu seferden sonra Sultan Mesud ve ez-Zengi arasındaki dostluk daha da pekişti ve ona Erbil'in tamamını verir. Onu Erbil'deki naibi yapar.

ez-Zengiden sonra yerine ordu komutanlarından Zeyneddin Ali Küçük geçer. Artık Erbil şehri için yeni bir dönemin temelleri atılmaya başlanmış olur.²² Çünkü Erbil atabeylikten çıkıp İmaret haline gelir. Bu durum, Zeyneddin'in başarılarından kaynaklanıyordu. Çünkü o, emirlerini, özel bir haberleşme sistemi ile ulaştırırdı. Bu haberleşme için özel olarak birlikler tahsis etmişti.

Zeyneddin etrafında bulunan insanlara çok önem verirdi. Onların ihtiyaçlarının olup olmadığını bu istihbarat adamlarının sayesinde öğrenirdi. Selçuklu şehirlerindeki durumlarını takip ettirir ve onların kaydedilmesini isterdi. Sultanın gece gündüz ne ile meşgul olduğuna dair bilgi vermesini istihbarat adamlarından talep ederdi. Zeyneddin bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için ciddi miktarda para harcardı. İstihbarat adamları Emir'in siyasî ve askerî uygulamalarına sadıktı. Çünkü bütün emirleri ondan alıyorlardı.²³

7. Atabeylikler Döneminde Eğitim

Erbil Atabeyliği'nden önce Erbil'deki ilmî gelişmelere baktığımız zaman bir canlılıktan bahsedemeyiz. Bu dönemde eğitim öğretim faaliyeti durgundu. Bu dönemde buranın eğitim ve öğretim sistemi Azerbaycan Atabeyliği'ne bağlıydı. Buralarda ki eğitim merkezleri hakkında bahseden tarihi kaynaklara baktığımızda, eğitim ve öğretim bakımından önemli bir durum yoktu. Sadece çocuklar için eğitim faaliyeti yapılmaktaydı. Fakat İslam dini insanların güzel bir şekilde ibadetlerini yapabilmeleri için onlara Kur'an-ı Kerim'i ezberlemelerini tavsiye etmiş ve gündelik hayatında yaptığı ibadetlerin nasıl yapılacağını öğrenmesini emretmiştir. Ayrıca İslam Dini, insanlara iyiliği emretmeyi bütün Müslümanların

²² Sallâbi, **a.g.e.**, s. 68-77; İmaduddin Halil, **a.g.e.**, s. 68; İbn Esir, **el-Kâmil fi't-tarih**, Dâru'l-marife, 1.baskı, 2002 s. 611.

²³ Sallâbi, **a.g.e.**, s. 59; İbn Esir, **a.g.e.**, s. 48; İbn Şâme, **Kitâbu'r-ravdeteyn**, Müessesetü'r-risale 1.baskı, 1998, s.135. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, İstanbul:Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999, s.27; Refik Turan, **Selçuklu Tarihi**, Grafiker Yayınları, 2012, s. 241.

üzerinde farz olarak emretmiş ve bu uğurda çalışmalarını istemiştir.²⁴ Hz. Ömer zamanında Müslümanlara doğuda ve batıda yeni topraklar fethedince ilmî faaliyetler yapılması gerektiğini anlamışlar ve bu uğurda çaba göstermişlerdir. Yeni medreseler inşa ederek ilmî faaliyetlerini hızlı ve düzenli bir şekilde yürütmüşler. Bunun yanında bu medreselerde ilmi eserler yazılmış ve öğrencilere Kur'an-ı Kerim'i ezberletmişlerdir. Şüphesiz İslam dünyasında medreselerin kurulması ve gelişmesinde, devlet adamlarının bilimseverliği büyük rol oynamıştır.²⁵

Dördüncü asrın başlangıcında İslam'ın hızlı bir şekilde yayıldığını ve dünyanın birçok yerinde varlığını hissettirdiğini görmekteyiz. Bu durum karşısında insanlar çocuklarının eğitim ve öğretimine gereken hassasiyeti göstermişler ve onları medreselere göndererek Kur'an-ı Kerim'i ezberletmişlerdir. İslamiyet'in yayıldığı bölgelerde insanlar dinini güzel bir şekilde öğrensün diye kitaplar yazılmış ve birçok bölgeye dağıtılmıştır. 4.ve 5. asırlar, İslamiyet'in eğitim alanındaki en verimli yıllarıdır.

Erbil'in eğitimine baktığımız zaman eğitim Güneşin doğmasıyla başlar, gece geç vakitlere kadar devam ederdi. Hem yaz hem de kışın eğitim faaliyetleri sürdürülürdü. Çocuklar Kur'an-ı Kerim'den bir parça ezberlerler ve yatsıdan sonra hocalarına okurlardı. Sıkı ve düzenli bir eğitim programı vardı.

Eğitim faaliyetleri ilk önce mescitlerde başladı. Daha sonraki dönemlerde öğrencilerin sayısının artmasıyla mescitden uzak bir mekânda eğitim faaliyetleri verilmeye başlandı. Hicri 4.asırda eğitim sadece erkekler içindi, bayanlara yönelik kurumlarda herhangi bir eğitim faaliyeti yapılmamaktaydı. Çocuk kendi adını söylemeyi ve konuşmayı öğrendiği zaman mektebe kabul edilirdi. Bundan öncekileri medreseye kabul edilmezdi. Ebubekir b. Arabi çocuk akıl sahibi olmaya başladığı zaman mektebe verildiğini dile getirir.

Çocuk 5 veya 6 yaşına geldiği zaman ona öncelikle yazı yazma ve Arapça şiirler öğretilirdi. Bu dönem birinci merhaledir. Bu dönem ilk dönem olması hasebiyle önemli bir

²⁴ İyiliği emretmek ile ilgili şu ayetlere bakınız; Ali imran 3/104; Lokman 31/17; Hud 11/116

²⁵ Ahmet, Çelebi, **İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi**, çeviri: Ali Yardım, Damla yayınevi,3.Baskı,İstanbul,1998 Medrese ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bakınız: Cahid Baltacı, **XVYVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri** I,II, M.Ü. Fakültesi yayınları,2.Baskı,İstanbul,2015

dönemdir. Çünkü bu dönemde çocuklara güzel bir terbiye verilir ve güzel ahlak sahibi olmaları öğretilirdi.²⁶

7.1. Mescitlerde Eğitim

Tarihî kaynaklarda, atabeylikler döneminde Erbil Mescitleri'ndeki ilmi faaliyet hakkında fazla malumat yoktur. Çünkü bu dönemde Erbil, kısmen Selçuklu Devleti'ne bağlı ve Selçuklu içinde Azerbaycan Atabeyliği'nin yönetimi altındaydı. Erbil, Bağdat'taki İslam Halifesine de bağlıydı. Erbil üzerindeki tüm bu baskılar ve engeller atabeyliğin hâkimiyet alanını genişletmesi, ilmi ve fikri açıdan bağımsız, özgün faaliyetler yürütmesini ve özgün eserler vermesini engellemekteydi. Ayrıca bu sebeplerden ötürü Erbil'de imar faaliyetleri de hızlı bir şekilde yürütülemedi.

Medreseler sayı olarak az olsa da buralarda meşhur âlimler yetişmiştir. Şüphesiz bu âlimler zor şartlar altında Erbil'in ilim âlemine kazandırdığı büyük şahsiyetlerdir. Bu âlimlerden en meşhuru Ebu'l-Ahmed b. Velid el-Erbilî'dir. Bu âlim ayrıca Selahaddin Erbilî ismiyle de anılmıştır. Erbilî ilmi faaliyetleri yanında büyük melik Muzafferuddin b. Zengin'in vezirliğini de yapmıştır. Çoğu âlimler bu âlimi üstün ahlaklı ve fazilet sahibi bir kimse olarak tanırlar. Ayrıca zamanındaki âlimler arasında önemli bir konuma sahip olduğunu belirtirler. Erbilî fıkıh alanında, İmam Gazali'nin kitabı *Hulasa 'yı** ezberlemiştir.²⁷

Bu dönemde yine şöhret bulmuş âlimlerden biri de Ebu İshak b. İbrahim b. Asker'dir. Zahiruddin Kadı Selami ismiyle de anılmaktadır. Musul Şafii Mezhebi fakihlerdendir. İbnu'l Müstavfi, *Erbil Tarihi* adlı eserinde Ebu İshak'ı övmüştür.²⁸

İbnu'l-Müstavfi, Kuşeyri Risalesi'nin 504/1110 yılında Erbil kalesinde yazıldığını söylemektedir. Erbil'de yaşayan ve ilim öğrenmek isteyen birçok insan Bağdat'a giderdi. Çünkü Bağdat'taki ilmi hayat ve fikrî faaliyetler İslam ülkelerinin çoğunda meşhur olmuştu. Bu âlimlerin başında 610/1213 yılında vefat eden İlyas b. Mescit el-Erbilî gelmektedir. Ebu Ahmed Kasım b. Muzaffer de bu âlimlerdendir. O, 520/1126 yılında Huraniyye Medresesinde

²⁶ Mustafa Köylü, Nurullah Ataş, Din Eğitimi, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2. Baskı, s. 22,23, 2012.

²⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayan*, Beyrut: Darü's-Sadır, 2013, 6. Baskı, C. 1, s. 42.

²⁸ a.g.e., C. 1, s. 42.

* Hülâsa: İmam Gazali'nin şafii fıkıhı hakkındaki kitabıdır

hadis ilmî ile meşgul olmuş ve rivayet faaliyetlerinde bulunmuştur. Daha sonra ise Maveraünnehir sınırları içerisinde bulunan medreselerde ilmi hayatına devam etmiştir.²⁹

7.2. Atabeylik Döneminde Medreseler

İslamiyet'in ilk yıllarında eğitim ilk olarak mescitlerde başlamıştı. Müslümanlar mescitlerde toplanır, ibadetlerini yapar ve önemli toplantılarını orada yaparlardı. Fakat daha sonraki yıllarda eğitim, mescitlerin dışındaki başka yerlerde yapılmaya başladı. Bu yerler zamanla medrese diye anılmaya başlandı. Ahmed Çelebi bu konuyu ve bunun sebeplerini *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi* adlı eserinde şu şekilde sıralamıştır:

- 1) Medreselerdeki öğrenci sayısının artması,
- 2) Zaman geçtikçe eğitim ve bilginin ilerlemesi,
- 3) Müslümanların bu medreselerle özel olarak ilgilenmesi,
- 4) Mescitlerde kurulan ilmi halakalardan yükselen seslerin, mescitlere sadece ibadet amacıyla gelenlerin sesleriyle karışması,
- 5) Mescidlerde ders veren âlimlerin maişet temini için çalışıp ayrıca yorulması.³⁰

Yukarıda zikredilen sebepler dolayısıyla yeni eğitim mekânları tesis edilmeye başlandı. Bu mekânlar “medrese” olarak isimlendirildi. Bu medreseler, Vezir Nizamü'l Mülk döneminde önemli bir ilerleme kaydetti ve etkisi bütün islam âlemine yayıldı. Nizamülk Bağdat, Bahrat, Belh, Herat, İsfahan, Basra, Musul ve Nişabur'da medreseler kurdu.³¹

Medreseler, talebe yetiştirme yanında ilmî gelişmelerin yapıldığı önemli bir merkezdi. Doğudaki şehirlerde medreseler önce tesis edilmeye başlanır. 9.yüzyılda Semerkand'da, Buhara'da, Nişabur'da ve Herat'ta medreseler kurulmuştu. İnsanlar bu medreselerin kurulmasına ciddi derecede önem vermişlerdi. Çünkü insanlar buralarda yapılan hayra ortak olmak istiyorlardı. Bir yer fethedilip oranın hâkimiyeti ele geçirildiği zaman hemen bir

²⁹ Sami b. Hammas es-Sakkar, *İmâretu'l-Erbil fi ahdi el Abbasi ve muerrrihuha*; İbn el-Mustavfi, Darul Şevaf er-Riyad es-Suudiyye, 1992, s. 91. Bkz., **age.** 23, 26.

³⁰ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999, s.40-77; Bkz Ahmet Çelebi, **İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi**, Çev., Ali Yardım, İstanbul: 3. Baskı, s. 81,100

³¹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 43.

medrese kurulurdu. Bu yüzden medreseler İslam Devletinin önemli bir merkezi haline gelmişti.

Nizâmülmülk, Şii Fatımilerin Sünni Abbasileri ve Selçukluları yıpratmak amacıyla siyasî ve askerî faaliyetleri ile beraber ilmî bakımdan yoğun bir propagandaya giriştikleri dönemde ehl-i sünnet akidesini güçlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek için ülkenin her tarafına medreseler inşa ettirir. Bu medreseler daha sonraki zamanlarda Nizamiye medreseleri diye anılmaya başlanır.³²

Subki, öğrencilerin yemek ihtiyacını karşılayan ilk kişi Nizâmülmülk'tür der. İsfahan Nizamiye medresesi Nişabur Nizamiye medresesi ile rekabet halindeydi. Nizamiye Medreselerinin en meşhur fıkıh hocası, Ebu Bekir Muhammed b. Sabit el-Hacendi'dir. Nizamiye medreselerinde fıkıh dersini el-Hacendi verirdi. Birçok âlim onun tedrisinden geçmiştir. Bunların en meşhuru oğlu Ebu Said'dir. O, Şafii Mezhebinde meşhur bir âlim oldu. Hacendi'nin vefatından sonra 482/1089, bu görev için başka biri tayin edildi.

Öğrenciler, genelde İsfahanda ki medreselerde eğitim görmek istiyordu. Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nin sorumlusu Ebu İshak eş-Şirazi'nin vefatından sonra öğrenciler fıkıh alanında eğitim görmek için Hacendi'nin yanına gitmeye başladılar.

Nizâmülmülk, İslam dünyasında en büyük âlimleri Nizamiye medreselerine getirirdi. Dolayısıyla Nizamiye Medreseleri en meşhur medreseler haline gelir. Bu medreselerde, mescitlerden farklı olarak öğrenciler ve hocalar için odalar inşa edilmişti.

Abdul Cebbar Naci şöyle der: "Basra Medresesi", fakihleriyle, muhaddisleriyle, kelimcileriyle, dilcileriyle, şairleriyle ve tarihçileriyle meşhur bir medresedir." Basra Medresesi'nin, Bağdat'taki medreselerden daha çok âlimi ve salih insanı vardı. İbnü'l-Cevzi,

³² Akyüz, a.g.e., s. 43.

Basra'da yetişen bir talebenin hadis alanında birçok hadisi bildiğinden ve hadis hocalarının sayısının yaklaşık 400 olduğundan bahseder.³³

Mescitler de aynı zamanda önemli ilmî merkezlerden biriydi. Âlimler mescidin bir tarafına oturup ilim halkası kurar ve etrafındaki öğrencilere ders anlatırdı. Bu halkalar tefsir halkaları, hadis halkaları ve tasavvuf halkaları olarak adlandırılıyordu. Tasavvuf halkasının Hocası Hasan Basri'ydi. (ö. 110/728)

Hasan Basri âlim, fakih, abid, zahid bir zattı. Kendi halkasında insanlara güzel ahlaktan ve iyi ameller işlemenin faziletinden bahsederdi. Diğer yandan Ebu Ömer b. Ada, Halil b. Ahmed ve Yunus b. Habib'lerin de mescitlerde ders halkaları vardı. Bu âlimler de o halkalarda öğrencilere ders verirdi.

Tarihçiler, İslam'da ilk defa medrese eğitiminin ne zaman başladığı ile alakalı ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları ilk defa 459/1067 yılında Nizâmülmülk tarafından kurulduğunu rivayet eder. Bazıları ise ilk defa Reş'e b. Nazif tarafından 4.yüzyılda kurulduğunu rivayet eder. Bu medreselerin adı da Reşaiyye medreseleridir.³⁴ Nişabur'daki Beyhakiye medresesi ise Nizâmülmülk'ün doğumundan önce kurulmuştu. Buna göre Nizamülmülk'ten önce de medreseler inşa edilmiş ve buralarda eğitim faaliyetleri yoğun bir şekilde yapılmıştır. Daha sonra birçok âlim yaşadığı bölgelerde kendi medreselerini kurup buralarda ilmî ve öğrenci yetiştirme faaliyetlerini sürdürmüştü.³⁵

Nizâmülmülk'ün kurduğu bu medreselerin devrin siyasî, ilmî ve dinî hayatı üzerinde büyük tesiri olmuş ve birçok sultan, halife ve devlet adamı Nizamü Mülk'ün yolunu izleyerek kendi adlarına medreseler inşa ettirmiştir. Nizamiye medreseleri dini ilimlerin ve özellikle Şafii Fıkhi'nin gelişmesine önderlik etmiş ve birçok akide konusunda Şii-İsmailî düşünceye set çekmiştir.

³³ Ebu en-Nasr Abdulvahhab es-Subkî, **Tabakât'ü eş-Şafii el-Kübra**, Dar'u'l-Kütüb el-İlmiye, 2012, C. IV, s. 314.

³⁴ Naci Abdu'l-Cebbar, **Medârisü'l-Tarihi'l-İslamiyyen**, Beyrut: Mescidü el-Basra, el-Merkezü'l-Akademiyeh, I. Baskı, 2013, s. 33.

³⁵ Akyüz, **a.g.e.**, s. 21-23.

Bu medreseler plan, teşkilat ve müfredatlarıyla tarihte bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Daha önce kurulan medreseler özel kuruluş olarak faaliyet göstermişti. Fakat Nizamiye medreseleri devlet himayesinde ortaya çıkmıştı. Diğer medreselerin dini eğitimin dışında özel bir hedefi olmazken Nizamiye medreseleri aynı zamanda siyasî amaçlarla kurulmuş özellikle Şii-Batini düşüncesinin sağlam delillerle bertaraf edilmesi ve topluma Eşari-Şafii düşüncesinin benimsetilmesi amaçlanmıştır.

Bu dönemde kurulan medreseler, ilk önce Kur'an ve Hadis medreseleri diye anılmaktaydı. Daha sonraki yıllarda ise Şafii, Hanefi, Malikî ve Hanbeli medreseleri diye adlandırılmaya başlandı.³⁶

7.3. Kur'an Eğitim Merkezleri

7.3.1. Hudayriyye Kur'an Eğitim Merkezi

878/1473 yılında Kadı'l-Kudat Kutbettin Ebu'l Hayr Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Hayderi ed-Dimaşkî tarafından kurulmuştur. Kendisine ait birçok eseri vardır. Bunların en meşhurları ise “Şafii tabakati” ve “Şerhi Elfiyet-i Irak” adlı eserleridir.³⁷

7.3.2. Cezeriyye Kur'an Eğitim Merkezi

Kurucusu Muhammed b. Muhammed b. Yusuf Hafız İmam Şemseddin İbnu'l-Cezeri (ö. 933/1429)'dir. 751/1350 yılında Dimaşk'ta doğmuştur. Hadis ve Kur'an dersleri almıştır. Özellikle Kıraat alanında kendini çok geliştirmiştir.³⁸

7.3.3. Dilamiyye Kur'an Eğitim Merkezi

Kurucusu Ebu'l Abbas Ahmed b. Mecelles el-Hocaceki Zeyneddin Dilame b. İzzettin'dir. Burada eğitim gören öğrencilerden ayda 30 dirhem alınırdı. Yetimlerden ise ayda 10 dirhem alınırdı.

³⁶ Mustafa Ergün, *Suriye mısır ve Anadolu Medreseleri (15. Yüzyıl ortalarına kadar)* Pegem Akademi Yay: Ankara, 1. Baskı, s. 83,100, 2014.

³⁷ Sallâbi, *Devletü's-Selacika*, s. 279.

³⁸ Sallâbi, *a.g.e.*, s. 281; Ali Osman Yüksel, *İbnu'l-Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr'i*, M.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul, 2012, 2. Baskı, s. 147 vd.

7.3.4. Reşaiyye Kur'an Eğitim Merkezi

Kurucusu Reşa b. Nazif b. Maşaallah Ebul Hasan ed-Dımaşkî'dir. Hicri 5.asırda kurulmuştur. Kıraat üzerine dersler verilirdi.³⁹

7.3.5. Sincar Kur'an Eğitim Merkezi

Kurucusu Alaaddin b. İsmail es-Sincari'dir. 735/1335yılında kurulmuştur.⁴⁰

7.3.6. Sabuni Kur'an Eğitim Merkezi

Kurucusu Ahmed eş-Şahabi el-Kadai b. Ilmeddin b. Süleyman el-Bekri ed-Dımaşkî'dir. Bu kişi aynı zamanda Sabuni lakabıyla anılır.

7.3.7. Vecihiyye Kur'an Eğitim Merkezi

Kurucusu eş-Şeyh Vecihuddin Muhammed b. Osman b. el-Menci et-Tenuhidir. Dımaşk'in reislerindedir.

Yukarıda zikredilen Kur'an eğitim merkezlerinin haricinde tarihte eğitim veren birçok hadis merkezleri vardı. En meşhurlarını aşağıda sıralayacağız.⁴¹

7.4. Hadis Eğitim Merkezleri

İslam âlimleri sünneti anlamak, Kur'an-ı Kerim'de hükmü bulunmayan bazı dini meselelere çözüm bulmak, Hz. Peygamber (s.a.v)'i yakından tanımak ve onun yaşam biçimini kendi hayatlarına tatbik etmek amacıyla hadis ilmine önem vermişlerdir. Bununla beraber hadis rivayetinin sistemli bir şekilde yürütülmesi için "Daru'l- Hadis" olarak adlandırılan hadis merkezlerini açmışlardır.

Şam'da ilk "Daru'l- Hadis" merkezini açan hükümdar Nureddin b. Zengi'dir. Ondan sonra Sultan Muzafferuddin Kökbörü Erbil'de bir "Daru'l- Hadis" merkezi açmıştır. Sonraki dönemlerde hadis çalışmaları çoğalarak sadece Şam'da ondan fazla "Daru'l- Hadis" merkezi açılmıştır. "Daru'l- Hadis" merkezlerinin bazılarını şöyle sıralayabiliriz. Bunlar:

³⁹ İbn Kesir, **el-Bidayetü ve'n-nihaye**, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 3. Baskı, 1987, C. III, s. 13.

⁴⁰ Nuaymi, **a.g.e.**, s. 10; Cide, **el-Medarisü ve Nizamü't-Talim**, s. 106.

⁴¹ Cide, **a.g.e.**, s. 108.

7.4.1. Eşrefiyye Hadis Merkezi

Şam'da bulunan bu medrese Melik Eşref tarafından Emir Kaymaz'dan satın alınmış ve hadis merkezi haline getirilmiştir. Bu merkezin en önemli âlimlerinden biri İmam Nevevi'dir. Talebeler bu merkezlerde Buhari ve Müslim'in *sahihlerini*, Ebu Davud'un *Sünenini* ve *Safvetü-et Tasavvuf* kitabını okumaktaydılar.⁴²

7.4.2. Behaiyye Hadis Merkezi

Kurucusu Bahaeddin Ebu Muhammed el-Kasım b. Şeyh Bedrettin Ebu Galib el-Muzafferdir. Vefatından sonra bina vakıf malına geçmiş ve hadis okutulmaya devam edilmiştir.⁴³

7.4.3. Devadariye Hadis Merkezi

Bağdat'ta bulunan bu merkez Büyük Selçuklu devletinin hükümdarı Alemüddin Sultan Sancar tarafından 698/1298 yıllarında kurulmuştur. Şeyh Alâeddin Attar, en meşhur hocalarından biridir. Bu merkezde devrin en meşhur âlimleri tarafından hadis dersleri verilmekteydi.⁴⁴

7.4.4. Samiriyye Hadis Merkezi

Dımaşk'te kurulmuştur. Daru'l İbn Kavvam adıyla da anılmıştır. Kurucusu Seyfeddin Ebul Abbas Ahmed b. Muhammed el-Bağdadî es-Samirî'dir.⁴⁵

7.4.5. Şakişekiyye Hadis Merkezi

Kurucusu İbn Şakişekiyye el-Muhaddis Necibuddin Ebu'l-Feth b. Ebu Muaz Muzaffer b. Ukeyl ed-Dımaşkî'dir.⁴⁶

7.4.6. Urviyye Hadis Merkezi

Kurucusu Urve Şerefuddin Muhammed b. Urve el-Musullî'dir.

⁴² Ebu Ömer İbn Abdullalmelik ezzabi, **Bedaiyu'l-ahbâr min terâcimi'l-hayar**, Kahire: Darü't-takva 1.baskı, 2010, s. 294.

⁴³ Nuaymi, **Tarihu'l-medaris**, s. 78; Cide, **el-Medaris ve nizamu't-ta'lim**, s.110.

⁴⁴ Nuaymi, **a.g.e.**, C. 1, s. 55.

⁴⁵ Nuaymi, **a.g.e.**, C.1, s. 55.

⁴⁶ Muhammed Ali Kürd, **Hutâtu's-şam**, C. VI, s. 73.

7.4.7. *Daru'l-Hadis el-Kalanisiyye*

Bu kurum İzzeddin Ebu Leyla Hamza b. Müeyyidüddin Ebi'l-Meali Esad b. İzzeddin Galib b. Muzaffer b. el-Vezir Müeyyidüddin Ebi'l-Meali İbnü Temimi ed-Dımaşkî İbnü'l-Kalanisi (ö.555/1160) tarafından kurulmuştur. Bu kişi Dımaşk'ın (Şam) ileri gelenlerinden olup, bir grup hocadan hadis dersi almış ve hadis rivayetinde bulunmuştur. *Tarih-i Dımaşk* isimli eseri bu bölgenin geçmişi hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.⁴⁷

Nuaymî bu kişi ile ilgili olarak, kendisinin büyük bir konuma ve asil bir soya sahip çok varlıklı bir kişi olduğunu aktarır. Toplumun ileri gelenlerinin nezdinde değerli, fakir ve muhtaçlara karşı ise yardımsever ve cömert davranan biridir. Kendi adına Salahiye bölgesinde içerisinde daru'l-hadis ve hayır kurumu bulunan bir ribat/tekke tesis etmiştir.⁴⁸

7.4.8. *Daru'l-Hadis et-Tavsiyye*

Bu kurum eş-Şafiyye bölgesinde bulunup Emevi Mescidi'nin içerisinde yer almaktadır. Bu mescit klasik mescitlerden biridir. Bununla ilgili ayrıntılı bilgi ileride Şafii Medreseleri bölümünde gelecektir.⁴⁹

7.4.9. *Daru'l-Hadis el-Kerrûsiyye*

Bu kurumun kurucusu Muhammed b. Ukayl b. el-Kerrûsi Cemaluddin Muhtesib'dir. Bu zat son derece zeki ve alçakgönüllü biri olup 641/1243 yılında Dımaşk'ta vefat etmiş ve okula çevirdiği evinin avlusuna defnedilmiştir.⁵⁰ İleride bununla ilgili bilgi verilecektir.

7.4.10. *Daru'l-Hadis en-Nefsiyye*

Bu kurum zamanında yetimlerle ilgili bakanlık görevini yürüten en-Nefisi İsmail b. Muhammed Abdulvahid b. Sadaka el-Harranî ed-Dımaşkî tarafından kurulmuştur. Bu kişi Hicri 696 yılının Zilhicce ayında yaklaşık 70 yaşlarında iken vefat etmiştir. Arkasında büyük

⁴⁷ Nebi Bozkurt, **DİA, Darülhadis**, C: VIII, s. 527-529,1993

⁴⁸ Nuaymi, **a.g.e**, C. I, s.96-97, 307-311

⁴⁹ Cîde, **a.g.e.**, s. 114; Nuaymi, **a.g.e.**, C. I, s. 72.

⁵⁰ Nuaymi, **a.g.e.**, C. I, s.72.

bir servet bırakan en-Nefisi Pazar günü sabah Emevî Mescidi'nde cenaze namazı kılındıktan sonra Kasiyun dağının eteğine defnedilmiştir.⁵¹

7.4.11. *Daru'l-Hadis en-Nâstriye*

Bu kurum el-Melik Nâsır Salahuddin Yusuf b. el-Melik Aziz Muhammed İbnu'l-Melik ez-Zâhir Gıyasuddin Gazi İbnu Salahuddin Yusuf İbnu Eyyüb Şadi tarafından kurulmuştur. el-Melik Nasır bolca hayır hasenat yapan, halkını seven, adaletli bir kişi olup ilim ehline kıymet verirdi. Her gün fakirlere dağıtılmak üzere kümes hayvanlarının dışında 400 koyun kestirirdi. Melik Nâsır, Tatarların elinde esir düştü ve onu Hülagü 'ye götürdüler. Hülagü ona misafirperver davrandı. Melik'in ordusunun Ayn-i Calut'ta saldırıya geçtiğini öğrenince onun öldürülmesini emretti ancak sonra bundan vazgeçti.⁵²

7.4.12. *Daru'l-Kur'ân ve'l-Hadis et-Tenkiziyye*

Bu kurumun bulunduğu bina eski bir hamam iken saltanat naibi Tenkiz el-Meliki en-Nasiri burayı yıkarak *Daru'l-Kur'ân ve'l-Hadis*'i kurdu. Burayı son derece güzel bir mekân halinde inşa etti, hocalar ve öğrencilerle doldurdu. Nuaymi konuyla ilgili şunları söyler; “728/1328 yılının Rebiü'l-evvel ayında saltanat naibi Tenkiz el-Meliki en-Nasiri, Sultanı ziyaret etmek için Mısır'a yöneldi. Sultan kendisine saygı ve ilgi gösterdi. Nasiri bu sefer sırasında Bezuriyyin ve el-Cevziyye bölgelerine yakın olan Daru'l-Fulûs'ü satın aldı ve burayı mükemmel bir şekilde imar etti. O dönemde Şam'da Nasiri'nin Daru'z-Zeheb diye isimlendirdiği bu yapıdan daha güzel bir bina yoktu. Dönüş yolunda Mısır'dan Kudüs'e geçti ve burada da içerisinde hankâh da bulunan bir Daru'l-Hadis kurulması talimatını verdi. Zilkade ayının yirmi altıncı gününde bütün eşyalarını Daru'l-Fulûs olarak bilinen daha sonra Daruz'-Zeheb diye isimlendirilen yere taşıdı. İşte bu binanın yanına Daru'l-Kur'an ve'l-Hadis'i kurdu.”⁵³

⁵¹ Nuaymi, **a.g.e.**, C. I, s. 50-84; Cîde, **a.g.e.**, s. 114.

⁵² Abdülkadir Bedran, **Munademetu'l-atlal**, s. 62; Cîde, **a.g.e.**, s.116.

⁵³ Nuaymi, **a.g.e.**, C. I, s. 91; Muhammed Ali Kürd, **Hutatu's-Şam**, s. 73; Cîde, **a.g.e.**, s.116. Bkz., Ergün, **a.g.e.**, s. 123, 124.

7.5. Medreseler

Bu dönemde bulunan fıkıh okulları ise Hanefi, Şafi, Hanbeli ve Malikî mezheplerine ait okullardır. Daha önce Dımaşk'ta ilk medresenin 491/1091 yılında kurulduğunu ifade etmiştik. Bu medrese es-Sadıriyye el-Hanefiyye medresesidir. Daha sonra Dımaşk'te Zengi döneminde (549-569/1154-1174) birçok medrese açılmıştır.

Bu dönemdeki medreselerin dört Sünni mezhebe ait medreseler olduğunu söyledikten sonra Dımaşk'ta hâkim olan medreselerin Şafi ve Hanefî mezheplerine ait olduklarına söyleyebiliriz. Bu iki mezhebi sırası ile Hanbeli ve Malikî mezhepleri izlemekteydi.

Hanefilere ait elli iki medresenin içerisinde en önemli olanları şunlardır:

7.5.1. Sadıriyye Medresesi

Bu medrese Emir Sadır b. Abdullah tarafından 491/1097'de Emevi Mescidi'nin batı kapısının yanında bulunan el-Berid kapısının girişine yaptırılmıştır. Dımaşk'ta kurulan bu ilk medrese aynı zamanda büyük bilgin Ali Zengi el-Kaşani'nin de ders verdiği bir medresedir. el-Kaşani bu medresede kendisinin yerine meşhur vaiz, alim ve Belhiye Medresesi'nin kurucusu eş-Şeyh el-İmam Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hasen el-Belhi'yi getirip onun lehine bu görevden çekilinceye kadar ders vermeye devam etmiştir. İbnu Asakir'in aktardığına göre burada ders veren son âlim el-Kadı Ebu Nasr eş-Şirazi olmuştur.⁵⁴

7.5.2. Tarnahiyye Medresesi

Bu medrese el-Hâc Nasiru'd-devle Tarhan tarafından yaptırılmış olup bu kişi Dımaşk'ın önde gelen emirlerinden Mahmud eş-Şeybani'nin oğludur. Rivayete göre bu medrese burada ilk defa ders veren kişi olan eş-Şeyh Burhan Ebu'l-Hasen Ali el-Belhi için kurulmuştur. Bu kişiden sonra bu medresede bir grup hoca tarafından dersler verilmiştir. Daha sonra burada Kadı'l-kudat Tacuddin es-Subki, kendisinden sonra da yeğeni el-İmam el-Asil Zeynuddin Muhammed İbnu'l-Kadı Takiyuddin es-Subki dersler vermiştir.⁵⁵

⁵⁴ Nuaymi, **a.g.e.**, C. I, s. 413; İbnu Asakir, **Şezeratu'z-Zehab**, C. IV, s. 112-122.

⁵⁵ Nuaymi, **a.g.e.**, C. I, s. 415; İbnu Asakir, **a.g.e.**, C. V, s. 115-129.

7.5.3 Nuriyyetü'l Kübra Medresesi

Bu medrese el-Melik el-Adil Nureddin Mahmud İbnu Zengi b. Aksungur tarafından 563/1167 yılında kurulmuştur. İbnu Asakir, Mahmud İbnu Zengi ile ilgili şunları söylemiştir: *Yazısı güzel, sahih ve sünen tarzı eserleri okumaya meraklı, hadis ve fıkıh ile ilgili araştırmalar yapan, cemaatle namaza devam eden, Kur'an okuma, oruç ve zikir ile çokça meşgul olan, yeme içmede dikkatli davranan, kibirden uzak, sağlam bir zekâ ve düşünceye sahip, selef-i salihin'in hayatını kendi hayatına tatbik eden, âlimleri ve salih kimseleri örnek alıp onlara benzemeye çalışan bir kişiydi.* İbn Cübeyr de bu medreseyi açılışından birkaç sene sonra ziyaret etmiş ve hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: *Nureddin'nin medresesi, görünüş bakımından dünyanın en güzel medreselerinden biridir. O, içinde çağlayan şeklinde sular akan, sonra da uzunca bir mecradan geçip ortadaki büyük sarnıca dökülen haliyle adeta şirin köşklerden birini andırmaktadır.*⁵⁶ Aynı zamanda hadis rivayetleri yapacak ve rivayet edilmesine icazet verecek düzeydeydi. Onu gören kimse, kendisinden bulunan heybet ve celalatten dolayı şaşkına uğradı. İbnu'l Cevzi kendisi hakkında şunları söylemiştir: *Zengi Şam diyarına yıllarca hükmetti, düşmanları ile savaştı ve kâfirlerin elinden elliden fazla şehri aldı. Kurduğu medrese dönemin saraylarından biriymiş gibi anlatılıyordu.*⁵⁷ Bu medrese gerek Nurettin Mahmud Zengi döneminde gerekse daha sonraki yıllarda ulaştığı ilmi konum sebebiyle Şam bölgesindeki medreselerin başında geldi. Bundan dolayı dönemin ilmi hareketinden bahsedilirken, hocaları, asistanları ve mezun olan öğrencilerinin ilim hareketindeki etkisi sebebiyle bu medreseye işaret edilir.⁵⁸

7.5.4. el-Hatuniyye el-Berraniyye Medresesi

Bu medrese Şemsü'l-Mülûk'ün annesi ve Melik Dakkak b. Tutuş'un kız kardeşi Zümrüt Hatun tarafında bir mescit olarak vakfedildi. Hadis ve Kur'an okuyan ve bazı kitapları istinsah eden Zümrüt Hatun Sana'da bulunan Büyük Mescidi'yi de yaptıran kişidir. Hanefi medresesi olarak vakfettiği medrese çok kıymetli bir konuma sahip olup büyük hizmetlere sebep olmuştur. Nureddin'in babası Atabek Zengi kendisi ile evlendi ve bir süre sonra birlikte Halep şehrine gittiler. Kocasını Zengi vefat edince Dımaşk'a geri döndü ve Bağdad üzerinden

⁵⁶ Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, İstanbul, Damla Yayınevi, 3. Baskı, s.91, 1998.

⁵⁷ Nuaymi, *a.g.e.*, C. I, s.467; İbnu Asakir, *a.g.e.*, C. V, s. 209.

⁵⁸ Sallâbi, *ed-Devletü'z-Zenkiyye*, s. 294.

Hacca gitti. Hac sonrası Mekke’de ikamet etti ve 577/1181 yılında vefat edince Cennetü’l-Bakî kabristanlığına defnedildi. Ebu Hanife ve arkadaşlarının mescidi olarak bilinen Hatun Mescidi kendisine nispet edilmektedir.⁵⁹

Şam bölgesinde Şafii mezhebine bağlı medreselerin sayısı ise altmıştan fazlaydı. Bu medreselerin en meşhurları şunlardır;

7.5.5. el-Atabekiyye Medresesi

Dımaşk’ın Salihye bölgesinde bulunan bu medresenin batı tarafında Mürşidiye Mahallesi ve Daru’l-Hadis el-Eşrefiyye bulunmaktadır. Bu medreseyi yaptıranın Musul valisi Nurettin Arslan b. Atabeg’in kızı olduğu söylene de doğru olan bu kişinin Nurettin Arslan’ın kız kardeşi olduğudur. Zehebi’nin *el-İber isimli* eserinde belirttiği gibi bu medrese 640/1243 yılında yapılmıştır. Burada ders veren bazı âlimler şunlardır; Sadruddin İbnu Kadı’l-kudat Celaluddin el-Kazvini ve kardeşi el-Hatip Bedruddin, Takıyyuddin es-Sübki. Burada Kadı’l-kudat Şemsuddin el-Ahnai gibi birçok ilim adamı da eğitim görmüştür.⁶⁰

7.5.6. el-Eminiyye Medresesi

İbnu Şeddat bu medresenin Dımaşk’ta kurulan ilk Şafii medresesi olduğunu zikreder. Bu medrese Eminuddevle lakabı ile bilinen Atabey el-Asakir tarafından yaptırılmıştır. Zehebi, *Tarihu’l-İslam* adlı eserinde el-Asakir için şunları aktarır: 542/1148’de vefat eden el-Asakir azametli bir emir idi ve son derece saygı duyulan bir kişiliğe sahipti. el-Asakir tarafından 514/1121’de vakfedilen bu medresede ders veren bazı hocalar şunlardır; Cemaluddin b. Sima, Necmuddin Ebu’l Berekât Abdurrahman b. Asrun, Kadı Bedruddin Ebu’l-Mehasin, Şemsuddin b. Abdülkafi, Muhyiddün b. Zekiyyuddin. Elbette bunlardan başka ders veren âlimler de olmuştur.⁶¹

7.5.7. el-İmadiyye Medresesi

Nurettin Mahmud tarafından yaptırılan bu medresede ilk ders veren kişi Ebul Berekat b. Abdülharisi olmuştur. Abdülharisi’den sonra burada ders veren kişi olan İmad el-

⁵⁹ Nuaymi, **a.g.e.**, C. I, s. 385; Zehebi, **a.g.e.**, C. IV, s. 61. Bkz., Ergün, **a.g.e.**, s. 242.

⁶⁰ Zehebi, **a.g.e.**, C. II, s. 96, 130, 250, 262; C. III, s. 16, 176, 304.

⁶¹ Nuaymi, **a.g.e.**, C. I, s.133; Zehebi, **a.g.e.**, C. V, s. 327.

Asbahani'ye nisbetle el-İmadiye diye anılmıştır. el-İmad burada ders vermeye başladığını şöyle anlatıyor: “567/1173 yılının Receb ayında Cemal el-Kasir'de bulunan bu medresenin yönetimi bana tevdi edildi.” Bu tarihten sonra el-İmad burada ders vermekle görevlendirildi.”⁶²

7.5.8. el-Asruniyye Medresesi

Bu medrese fakih, allame, kadı'l-kudat Şerefuddin Abdullah b. Muhammed b. Ebu Asrun'a (ö.585/1189) nisbetle bu isimle anılmıştır. Ebu Asrun adına Halep, Hama, Humus, Ba'lebekke ve diğer şehirlerde birçok medrese kurulmuştur. Tarihi metinlerden anlaşıldığına göre Ebu Asrun Dımaşk'ta da kendi adına bir medrese kurmuştur. İbn-i Hallikân, Ebu Asrun'un vefatı ile ilgili olarak şunları söyler; “Ebu Asrun 585/1189 yılının Ramazan ayının on birinci gecesi Salı günü Dımaşk'ta vefat etmiş ve yaptırdığı medresenin avlusuna defnedilmiştir. Bu medrese kendi adı ile bilinir.”⁶³

7.5.9. el-Esediyye Medresesi

564/1168 yılında yapılan bu medrese Nurettin Zengi'nin emirlerinden olan emir Eseduddin Şirku'ya nisbetle bu isimle anılmaktadır. Bu medresede Hanefî ve Şafî mezhebinden birçok âlim dersler vermiştir. Nuaymi, bu hocalardan, Kahire'de ikamet etmekte iken Zengi döneminde Dımaşk'a gelen hadis âlimi ve vaiz İbn-i Şair'den söz eder ve bunun burada ders verdiği dönemde herkes tarafından kabul gören bir kişi olduğunu belirtir. İbn-i Asakir ve başka hadis hafızlarından hadis dinleyen İbn-i Şair 72 yaşında Kahire'de vefat etmiştir. Burada ders veren diğer bazı hocalar şunlardır; Şey Tacuddin el-Vezzan (ö. 645/1150), Tacuddin b. en-Neccar, Sadruddin Ahmed b. el-Kâsî ve Necmeddin Eyyüb.⁶⁴

7.5.10. el-Cevziye Medresesi

Hanbeli medresesi olup Buğday çarşısı ve Emevi Mescidi'ne yakın bir yerde bulunan bu medrese Muhyiddin İbn-i Şeyh Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzi tarafından melik Salih İmadeddin zamanında yaptırılmıştır. Halife Mustâsım Billah'ın elçisi

⁶² Sallâbi, **a.g.e.**, s. 295.

⁶³ İbn-i Hallikân, **Vefeyatu'l-Ayan**, C. III, s.54; Nuaymi, **a.g.e.**, C. I, s.154.

⁶⁴ Nuaymi, **a.g.e.**, C. I, s. 362; Sallâbi, **a.g.e.**, s. 295; İbn-i Müstevfi, **Tarih-i Erbil**, thk. Muhammed Hammas, Irak Kültür ve Enformasyon Bakanlığı, 1980, s. 360.

ve onun okulunda hoca olan Muhyiddin el-Cevziye 585/1189 yılında doğdu. Babasından hadis dersleri aldı ve daha sonra İbn-i Kamil, Ebu Yunus ve bir grup hoca ile ilmi müzakereler yaptı. İbn-i Bakıllani'den kıraat dersleri alan el-Cevziye hafızasında çok ezberi bulunan, ilmi faaliyetlere katılan, saygı duyulan biri olmasına rağmen kendisi ve birkaç oğlu boynu vurdurularak öldürülmüştür.⁶⁵

7.5.11. el-Ömeriyye Medresesi

İbn-i Şeddad, Deyr el-Hanabile bölgesinde bulunan bu medreseyi Şeyh Ebu Ömer Medresesi diye isimlendirdi. Bu medresenin kurucusu Ebu Ömer el-Makdisi ez-Zahid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Kudame b. Mikdam b. Hasan el-Hanbelî olup 528/1133 yılında Cemail'de (Filistin- Nablus'ta bir yer ismi) doğmuştur. Avrupalıların Kudus'ü işgal etmeleri sebebi ile Dımaşk'a göç etti. Ebu'l-Mekarim Abdülvahid'den dersler aldı ve birçok eser telif etti. Kur'an'ın yanında fıkıh ve hadisten birçok metin ezberledi. İbadetine düşkün, zühd hayatı yaşayan âlim, fazıl, Allah'a boyun eğen, ona karşı gelmekten sakınan ve yalnızca ona yönelen, insanlara son derece faydalı olan Ebu Ömer vaktini Kur'an okumak, zikir çekmek, namaz ve oruç için vakit ayıracak şekilde tanzim ederdi. Hicri 607/1210 yılında Rebiülevvel ayının yirmi ikinci günü 80 yaşında vefat edene kadar el-Cebel Mescidi'nde hatiplik yaptı. Cenazesine 20.000'den fazla insan katıldı ve Kasiyun dağının eteğindeki kabristanlığa defnedildi.⁶⁶

7.5.12. Malikî Medreseleri

Malikî mezhebine ait dört medrese bulunmaktaydı. Bunlardan en meşhur olanı en-Nuriyye es-Salahiyye Medresesidir. Dımaşk'ta Bimaristan en-Nevri bölgesinin yakınlarında bulunan bu Malikî medresesi Beytü'l-Makdis Fatih Melik Nasır Salahuddin Yusuf b. Eyyüb tarafından yaptırılmıştır. Nuriyye diye isimlendirildiği gibi, ez-Zaviyetü'n-Nuriyye ismi ile de bilinmektedir.⁶⁷ Sallabî, bu medresenin Nurettin Zengi'nin devletindeki en önemli medreselerden biri olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸

⁶⁵ Nuaymi, **a.g.e.**, C. II, s. 23; Zehebi, **a.g.e.**, C. V, s. 6.

⁶⁶ Nuaymi, **a.g.e.**, C.II, s.78; Zehebi, **a.g.e.**, C. VI, s. 219.

⁶⁷ Nuaymi, **a.g.e.**, s. 9.

⁶⁸ Sallâbi, **a.g.e.**, s. 296.

Büyük Selçuklu Devleti döneminde devlet eliyle daha da güçlenen bu medreseler İslam dünyasında ilmî faaliyetlerin ivme kazanmasına büyük katkılar sağlamıştır. Özellikle bu medreseler o dönemde ortaya çıkan İsmailiyye (Batıniyye) gibi bidat mezhep ve fırkalara ve de bu dönemde İslam düşüncesinde yer bulmuş olan birtakım zorlama felsefi görüşlere karşı ehli sünnet ve'l cemaat akaidinin savunulmasında büyük görevler üstlenmiştir. Bu medreselerde yetişen Gazali ve Suyuti gibi alimler yazmış olduğu eserlerle İslam dünyasına büyük hizmetlerde bulunmuş ve arkalarından gelen alimler için birer kaynak olma hüviyetine bürünmüştür. Ayrıca İslam ilmî geleneği bu medreseler ve buralarda yetişen alimlerin telif etmiş olduğu eserlerle dünya düşünce tarihinde de büyük tesirler meydana getirmiştir. Atabeylikler döneminde de ihtişamlarını koruyan bu medreseler 13. Asırda Moğol istilasında büyük oranda tahrif edilmiş, bu istila sırasında yakılan kütüphaneler dolusu ilmi eserlerle birlikte İslam ilmi hayatı büyük oranda gerilemiş ve durma noktasına gelmiştir. Bu durgunluk dönemi Osmanlı medreseleri kurulana kadar etkisini sürdürmüştür. Bundan sonra Osmanlı dönemine kadar etkili bir ilmi faaliyet yürütülememiştir.

Bu medreselerde genel olarak din, hukuk ve dil alanında eğitim yapılmaktaydı. Tıp ilmi genelde medreselerde değil o dönemin hastaneleri olan darüşşifalarda verilmekteydi. Medreselerdeki eğitim programında sınıf usulü değil kitap usulü uygulanırdı. Bir kitabın okumasını bitiren talebe bir sonraki kitaba geçirdi. Bu sebeple sene sınırlaması yoktu. Medreselerde ilk gösterilen dersler alet ilimleri olan Arapça sarf ve nahiv idi. Bu ilimler öğrenildikten sonra asıl ilimlerin öğretildiği kitaplara geçilirdi. Bir dönem medreselerin programına felsefe dersleri de eklenmişti. Ancak Gazali gibi alimlerin bu ilmi eleştirmesi bu konuda yazdığı *Tehafütü'l Felasife*, *el-Munkizu mine'd Dalâl* gibi eserlerde felsefenin tutarsızlığına değinmesi ve Nizamiye medreselerinde müderris olması sebebiyle kendinden sonraki müderrisleri etkilemiş ve bu dersler medreselerin müfredatından kaldırılarak yerine kalam ilmi öğretilmeye başlanmıştır.

Medreseler İslam alemi üzerinde fikrî olarak büyük etki göstermişler sünni inançlara göre yetiştirdikleri öğrenciler sayesinde Sünni mezhepler arasında ortak düşünce ve emellerin

güçlenmesinde ve bu mehzepler arasında dini dayanışmanın güçlenmesinde büyük rol oynamışlardır.⁶⁹

⁶⁹ Akyüz , **a.g.e.**,s.43-51

İKİNCİ BÖLÜM

ATABEYLİK DÖNEMİNDE ERBİL EMİRLİĞİ

1. Atabeylik Döneminde Erbil'in Önemi

Abbâsî Devleti'nin yıkılmasıyla beraber İslam dünyası bağımsız devletlere ve beyliklere, hatta yerel yönetimlere ayrıldı. Bunun neticesinde İslam dünyası siyasî ve askerî bir çöküşe uğradı. Bunu fırsat bilen düşmanlar her yerden Müslümanlara saldırmaya başladı. Bu dönemde bazı Müslüman yöneticilerinin birbirleriyle dâhi savaştıkları bilinmektedir.

Ancak bütün bunlara rağmen bu parçalanma sürecinin tamamen olumsuz sonuçlar doğurduğunu söylemek doğru değildir. Zira bu dönemde kurulan devlet ve kent yöneticileri medreseler açmak, sığınak ve hastaneler inşaa etmek, ilmî faaliyetleri geliştirmek, ihtiyaç sahibi olan vatandaşlara yönelik sosyal ve sağlık hizmetlerini karşılama işin ehli olanları teşvik etmek konusunda birbirleriyle yarış içerisine girmişlerdi.⁷⁰

1.1. Sultan Muzafferuddin Gökbörü'nün Rolü

Erbil Emirliği yukarıda zikredilen alanlarda tasavvur edilemeyecek kadar zirveye çıkmış; özellikle Gökbörü döneminde en parlak dönemini yaşamıştır. Zira Emir Gökbörü, idare kabiliyeti bulunan, ufku geniş, ilme ve ilim adamlarına ilgi gösteren, hayır ve imara önem veren eşsiz bir yöneticiydi. Çünkü Gökbörü küçük yaşından itibaren dini eğitim alarak büyümüş ve hayır işi ve ilme karşı sevgi besleyegelmiştir. Bunun yanı sıra kendisi gibi iyi idareciliğe sahip olan babasının hayatından da etkilenmesi söz konusudur. Gökbörü Musul'da içinde medresesi olan bir mescid ve ribat (tekke) yaptırmıştır. Ayrıca Hilafet merkezi olan Bağdat başta olmak üzere Musul, Şam ve Halep gibi İslam beldelerini ziyaret etmiş ve buradaki gelişmelere bizzat kendisi tanık olmuştur. Bilindiği gibi buralarda tamamen bilim ve ilim tahsilinin merkezi olmasıyla beraber, yani medreseler yanında ribat, hadis okulları, hayır ve ilmî faaliyetlerle dolu yerlerdi.⁷¹

⁷⁰ Sami es-Sakar, *İmaret-u Erbil*, s. 69.

⁷¹ Sami es-Sakar, *a.g.e.*, s. 72.

Gökbörü'nün özellikle medreseler inşa ettirmesinin sebebi hilafet merkezinde gördüğü ilim alanındaki gelişmeler olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Halife Nasır'ın Bağdat'ta yaptırdığı Daru'l-Madif medresesinden de etkilenmiş olmasıdır. Gökbörü'nün kale içinde bir hadis okulu açtırmasının sebebi Şam'da hadis okulu tesis eden Nurettin Zengi'den etkilenmiş olmasıdır. Özellikle onun yetim çocuklara yönelik yaptığı hizmetlerden etkilenmiştir. Bununla beraber Gökbörü'nün ilim ehline saygı ve yakınlıkta Selahaddin b. Muhammed el-Yağısyânî'den etkilendiği görülmektedir. Selahaddin'in Bahran'da bulunduğu dönemlerde ilim ehli kişilerle sıkı bir iletişim içinde olduğu bilinmektedir.

Yakut el-Hamevi, eserinde Erbil şehrinden söz ederken şöyle der: “Kalenin etrafında geniş çaplı büyük bir şehir bulunmaktadır. Bu şehir ve şehrin surları, sokaklar ve çarşı-pazarları Sultan Muzafferuddin Gökbörü tarafından yaptırılmıştır.” İbnu'l-Mustevfi de; “Bu şehirdeki tarlalar yer altından çıkan kanallara dayanmaktadır. Mekke'de imamlık yapan Erbilli bir kişi Erbil'e dönünce burada Mekke tarzında uygun bir ev yapmıştır.” der.⁷²

El-Hamevi, Gökbörü'nün Erbil civarında bir sur yaptırdığını anlatır. Bu sur, kaleyi değil Erbil civarını kuşatmaktadır. Kalenin ise kendisine özel surları bulunmaktadır. Bu kale yerden bir miktar yüksekte olduğu için iyi bir sığınak olma özelliği taşımaktaydı. İbnu'l-Mustevfi bu şehrin surlarından ve kapılarından söz eder. Bu kapılardan bazıları şunlardır: Doğu kapısı, batı kapısı, eski şehrin kapısı olan Fahhamiye kapısı ve Musul kapısı. Bu kapılar günümüze ulaşmamıştır. Yalnızca kale suru günümüze kadar ayakta kalabilmiştir.

Şehrin büyük ve kalabalık nüfusa sahip olması nedeniyle birçok kabristana ihtiyaç doğmuştur. İbnu'l-Mustevfi bu kabristanlıklardan şunları zikreder: Umumi kabristanlık, Meşhedu'l-kehf kabristanlığı, eski Baytariye Çarşısı yakınındaki kabristanlık ve Zati tepesi olarak bilinen meydan kabristanlığı. Bu kabristanlar da günümüze kadar ulaşmamıştır.

Anlaşıldığına göre Erbil, kafilelerin gelip konakladığı bir yer olmuştur. Erbil'de birçok çarşı bulunmaktaydı ve bu çarşıların bir kısmı kuyumculuk, baytarlık ve marangozluk gibi belli bir meslek grubuna ait olurdu.⁷³

Bazı şehir tarihçilerinin anlattığına göre Erbil'de sulama işine yardımcı olan bazı su kanalları bulunmaktaydı. Şehrin ortasından geçen iki büyük kanal saltanat merkezi ve Sultan

⁷² İbnu'l-Müstevfi, **Târîhu Erbil** (nşr. Sami es-Sakkar), C.II, s.41-45. Bağdad, 1980

⁷³ Sami es-Sakkar, **a.g.e.**, s.74.

Muzafferuddin Mescidi'nin su ihtiyacını gidermek için kullanılıyordu. *Büyük Erbil Tarihi* Ansiklopedi'sinin işaret ettiğine göre Gökbörü burada yüksek minareleri olan büyük bir mescit yaptırmıştır. Bu minarelerin her bir bölümü arasındaki mesafe on adım olup yerden yüksekliği 30-40 adım arasındadır.

Erbil'de çok sayıda ilim adamı, fazilet sahibi kişiler ve şeyhler yetişmiştir. Buraya her taraftan yoksul kimselerin gelmesinin sebebi de Gökbörü'nün fakirlere yardım etme konusunda halkı teşvik etmesidir. Burası hem yoksulların, hem mazlumların sığınak yeri olmuştur. Örneğin; İbrahim b. Muzaffer el-Hanbelî, Musul'da bir olay ile ilgili mahkemede şahitlik yapmış ve halk kendisini bu şahitlikten vazgeçmesi için baskı yapmıştır. Kendisi ise bunu kabul etmeyip Erbil'e sığınmıştır. Yine Selman b. Yahya el-Buhari de Musul'dan kaçıp Erbil'e sığınan kişilerdendir. Erbil'e sığınan diğer bir kişi de el-Vezir İbnü Şükr'dür.⁷⁴

Erbil şehri, İslam âleminin köklü şehirlerinden biri olduğu gibi, her taraftan ilim adamlarının ve öğrencilerin geldikleri bir yer olmuştur. Bunlardan biri, İslam âleminde ilim yolculuğuna çıkıp, Bağdat, Musul, Isfahan ve Nişabur şehirlerini gezip hadis âlimlerinden ders almak için Erbil'e gelen Muhammed b. Ahmed ez-Zühri el-Endülüsî'dir. Bir diğeri de ilim tahsili için Erbil'e gelen ve Kemaluddin b. Men'a ve Said b. Ahmed el-Mağribi en-Nahvi gibi âlimlerin derslerine devam eden Ömer b. Abdun-nur es-Sanhaci en-Nahvi'dir. Bunların dışında hadis ilmi öğrenmek için Hicaz'dan Erbil'e gelen Süleyman el-Mekki gibi ilim adamları da bulunmaktadır.

Bütün bu sebeplerden ötürü birçok kişi Erbil'de yaşamak için göç etmiştir. Civar şehirlerden de göç edenler olmuştur. En meşhurları ise Musul'dan gelen İbn-i Şiar ve Ali b. el-Mulaib'dir. Bunların dışında İbnü'l-Müstevfi'nin hocası Mübarek b. ez-Zahir el-Huzai ve Abdüllatif es-Sühreverdi gibi Bağdat'tan gelen faziletli kişiler vardır.

Erbil, dışardan birçok ilim adamını çektiği gibi kendi içinde de kültürlü, bilgili ve entelektüel bir nesil yetiştirmiştir. Farklı alanlarda yetişen âlimler, dünyanın değişik yerlerine giderek siyasî olarak dağılmış olan İslam dünyasının yeniden kalkınmasına katkıda bulunmuşlar ve vardıkları yerlerde ilim öğretmişler. İbn-i Müstavfi "*Tarih-i Erbil*" isimli

⁷⁴ Sami es-Sakar, **a.g.e.**, s. 82.

eserinde Erbil’de yetişen âlimlerin birçoğunun biyografilerini anlatır ve bunların vardıkları yerlerde çok üstün konumlara geldiklerini aktarır.⁷⁵

1. 2. Erbil Atabeyliği Döneminde Siyasi Yapısı

Erbil Emirliğinde yaşanan siyasî hayatın kökleri, Musul, Halep ve Dimaşk’taki Atabeylik Emirliği’nde yaşanan siyasi hayata dayanmaktaydı. Zira Erbil emiri Sultan Muzafferuddin Gökbörü, ilim ehline kıymet veren, hayır hasenatı önemseyen ve halkını seven birisiydi. Sultandan söz etmeden önce onun babası ile ilgili biraz bilgi vermek uygun olacaktır. Babası Zeynuddin Ali Küçük’ün doğum tarihi bilinmemesine rağmen 563/1168’de vefat ettiği bildirilmektedir. Ali Küçük, İmadeddin Zengi döneminin önemli devlet adamlarından ve komutanlarından olup, Zengi ile birlikte Şam, Bağdat ve dağlık bölgelerdeki bütün savaflara katılmıştır. Salih bir kişi olarak tanınan Ali Küçük, Türkmen soyundandır. Erbil valisiyken burayı imar etti ve “kısa ve latif” anlamına gelen “küçük” sıfatıyla adlandırıldı.⁷⁶ Zehebi kendisi ile ilgili şunları söyler: “Ali Küçük cesur, güçlü ve heybetli bir kişiliğine sahip olup birçok yerleri yönetiyordu. Yönetimi altında bulunan yerleri Musul valisinin çocuklarına bıraktı. Ali Küçük uzun ömürlü ve güçlü biri olmasıyla tanınırdı. Hasta, düşkün ve fakirlerle ilgilenen Ali Küçük’ün hac farızasını Emir Eseduddin Şirku ile birlikte yerine getirdiği bilinmektedir.⁷⁷ O, verdiği sözü tutan, emanete ihanet etmeyen ve kin gütmeyen biri olarak tanınırdı. Takvada o kadar ileri bir noktaya ulaşmıştı ki, İmadeddin Zengi şöyle demiştir: “Benim üç tane evladım var. Birisi benden değil, Allah’tan korkar, bu Ali Küçük’tür. Bir diğeri benden korkar, Allah’tan korkmaz. Bu Nasıruddin Sungur’dur. Diğeri de ne benden ne de Allah’tan korkar. Bu da Muhammed b. Eyyüb el-Gısyani’dir.”⁷⁸

Zengi, Ali Küçük’ü Musul valisi olarak tayin ettikten sonra Musul halkı Ali Küçük idaresi altında huzur bulurlar. Ali Küçük Musul’u güzel bir şekilde yönetir ve emniyet sağlar; şehri imar ederek halkın beklentilerini gerçekleştirirdi.⁷⁹

⁷⁵ Sami es-Sakar, **a.g.e.**, s.105-106.

⁷⁶ Ali b. Muhammed b. el-Esir, **et-Tarihu'l-Bahir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye Musul**, s. 135-136; es-Sallâbi, **a.g.e.**, s. 54-55.

⁷⁷ Zehebi, **Siyer-i Âlamu'n-Nübela**, Kahire: Daru'l-Hadis, 2006, C. XVI, s. 245.

⁷⁸ Usame b. Mürşid el-Kenâni el-Kelbi, **el-İtibar**, Kahire, **Mektebetü's-Sakafa**, Kahire, C. I, s. 157.

⁷⁹ Sallâbi, **a.g.e.**, s. 50-54.

İbn-i Müstavfi şunları söylemiştir: “Ali Küçük Türkmen soyundan olup, İmadeddin Zengi'nin yardımcılarında ve valilerinden birisiydi. Erbil ve birçok şehirde yöneticilik yapan Ali Küçük 536/1168 yılında Musul valisi oldu. Ali Küçük aynı zamanda Atabeylik ordusunda yöneticilik yapmış ve döneminde yaşanan bazı siyasî ve askerî olaylarda görev almıştır.”⁸⁰

Ali Küçük'ün Musul valisiyken yaptığı işlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz.

- 1) Erbil ve birçok şehirde mescitler yaptırdı.
- 2) 533/1139 yılında Kale Medresesi'ni yaptırdı.
- 3) Giriş tarafı Bağdat tarafından Mekke'ye bakan surlar yaptırdı.
- 4) 522/1128 yılında Erbil'in fethi ile birlikte kendi kişisel mal ve mülkünden harcayarak birçok hayır kurumu yaptırmıştır.⁸¹

Zeynuddin Ali Küçük, Zengi vefat edinceye kadar ona bağlı kalmıştır. Kaynaklarda Zengi'nin 541/1147 yılı Rebiülevvel ayının beşinci gecesini Caber Kalesi kuşatması sırasında öldürüldüğü konusunda ittifak vardır. Zengi'nin suikast sonucu öldürüldüğü haberini, Musul valisi olan Ali Küçük'e Zengi'nin sadık komutanlarından olan Cemaluddin Muhammed el-İsfahanî ve Salahuddin el-Bağisani ulaştırmıştır. Bu haberi Ali Küçük'e ulaştırdıktan sonra Zengi'nin oğlu Seyfettin Gazi'yi Şehrizur'dan çağırarak kendisi ile istişarede bulunurlar ve onu çağırma kararı verirler. Zengi'nin oğlu Seyfettin Gazi yönetimini tam olarak sağladıktan sonra Ali Küçük'ü tekrar Musul valisi olarak atar.⁸² Kardeşi birinci Gazi'nin bakımı ve korunması için Kutbettin Mevdud da Ali Küçük ile birlikte Musul'da bulunuyordu.⁸³

Ali Küçük 563/1168 yılına kadar Musul'da kaldı. Kutbettin Mevdud Musul'dan ayrılınca o da ayrılıp Erbil'e taşınır ve vefat edene kadar orada yaşar.⁸⁴ Vefat ettikten sonra Şeyh Mustafa Mescid'i yanındaki meşhur türbeye defnedilen Ali Küçük arkasında medreseler yanında birçok meşhur vakıf bırakmıştır. İbn-i Esir kendisi ile ilgili şöyle der: “Ali Küçük Musul'dan 563/1167 yılında ayrıldı ve Erbil yönetimi altında bulunan Sincar, Harran, Akar

⁸⁰ İbnü'l-Mütevfi, **a.g.e.**, C.II, s. 63; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, s. 72.

⁸¹ Ali el-Hâdî'nin www.biztürkmeniz.com, Zeyneddin Ali Küçük, makale 93, 2016

⁸² Muhammed Süheyl Takuş, **Tarihu ez-zenkiyyin fi Musul ve biladiş-ş-şam**, s. 167.

⁸³ Muhammed Süheyl Takuş, **a.g.e.**, s. 167.

⁸⁴ Muhammed Süheyl Takuş, **a.g.e.**, s. 167.

el-Hamidiye Kalesi, Hakkâri kaleleri, Tikrit, Şehrizur gibi bütün şehir ve kaleler Kutbettin Mevdud'un yönetimine geçmiştir."⁸⁵

Erbil'in siyasi hayatında iz bırakanlardan birisi de Mucahidüddin Kaymaz ez-Zeyni'dir. Bu zat, Mansur Kaymaz b. Abdullah ez-Zeyni'nin babası olup Mucahidüddin lakabını almıştır. Erbil Valisi el-Muazzam Muzafferüddin'in babası Zeynuddin Ebu Said Ali b. Bektegin'in azatlısıdır. Sicistanlı olan ez-Zeyni, beyaz tenli olup, küçükken Sicistan'dan getirilmiştir. Asil bir kişi olduğu açıkça belli olan ez-Zeyni, Atabeg tarafından evlatlık olarak alınır ve 559/1163 yılında Ramazan ayının beşinci günü Erbil idaresi kendisine verilir. ez-Zeyni, Erbil'i güzel bir şekilde yönetir ve halka karşı adaletli davranır; Erbil'de birçok medrese ve vakıflar kurar. 571/1176 yılında Musul'a gelip Musul Kalesi'ne yerleşir ve Musul'un idaresinde söz sahibi olur. Zengi'den sonra yönetime gelen Seyfettin Gazi, ez-Zeyni'nin, işini iyi yapan ve güvenilir biri olduğunu anlayınca onu birçok yerin yönetiminden sorumlu vali yapar. Erbil şehrinin ekonomisinin büyük bir kısmını idare eden ez-Zeyni, aynı zamanda Musul'da birçok eser bırakmıştır. Örneğin o, Musul'da büyük bir mescit ve hankâh yapmasının yanı sıra sadaka olarak verilmesi için birçok malını da vakfeder; yetimler için bir vakıf kurar, onların bütün ihtiyaçlarının vakıftan temin edilmesini sağlar. İbn-i Müstevfi'nin *Tarih-i Erbil* isimli kitabında belirttiği üzere ez-Zeyni, 595/1199 yılının Sefer ayında Musul Kalesi'nde vefat etmiştir.⁸⁶

2. Erbil Atabeyliği Döneminde Sosyal ve Ekonomik Hayat

Gökbörü döneminde ne daha önce ne de daha sonra hiçbir yerde görülmeyen ekonomik bir büyüme yaşanır. Gökbörü, halkını düşünen ve samimi biri olduğu için insanlar onun döneminde huzur, güven ve rahat içinde yaşarlar. Gökbörü her yıl Rebiülevvel ayında büyük mevlit merasimleri tertip ederdi. Uysal bir kişiliğe sahip Gökbörü aynı zamanda heybetli, cesur, akıllı, adaletli ve iyi bir savaşçıydı.

Şeyh Ebu Hattab b. Dihye, Gökbörü'nün isteği üzerine "*et-Tenvir fi Mevlidi'l-Beşir*" isminde bir mevlit kitabı yazar ve bunun karşılığında Gökbörü kendisine bin dinar ücret öder.

⁸⁵ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. IV, s. 114.

⁸⁶ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. IV, s. 82.

Gökbörü'nün saltanatı Akka şehrini kuşattığı 630/1233 senesine kadar sürer ve o yıl Gökbörü vefat eder.⁸⁷

Gökbörü'nün özel hayatından söz edecek olursak, daha önce hiç kimsenin yapmadığı hayır işleri yaptığını söyleyebiliriz. Kendisi hayırda bulunmayı ve sadaka vermeyi çok severdi. Her gün muhtaç kimselere dağıtılmak üzere tonlarca ekmek dağıtırdı. İnsanlar sabahleyin ülkenin farklı yerlerindeki ekmek dağıtım yerlerine toplanır ve ekmeklerini alırlardı. Yolculuktan geldiği sıralarda sarayın önünde yüzlerce insan toplanmış olurdu. O, bu insanları içeri alır ve mevsim durumuna göre her birine, elbise veya altın veya gümüş paralar verirdi. Kötürüm ve gözleri görmeyenler için dört tane hankâh yaptıran Gökbörü toplanan insanların bütün ihtiyaçlarını karşılar; Pazartesi ve Perşembe günleri gelip insanlarla bizzat kendisi ilgilenirdi. Ayrıca yetimler, dul kadınlar ve küçük çocuklar için evler yaptırmakla beraber emzirme çağında bulunan yetim çocuklara sütanneler tayin ederdi. Gökbörü, hastanelere gider, oradaki hastalarla ilgilenir ve halini hatırlarını sorardı. Misafir konaklarında dışarıdan gelen yabancılar ikamet ederdi. Yolculuğa çıkacak olan muhtaç birine yol harçlığı verilirdi. Şafii ve Hanefi âlimlerin ve öğrencilerin bulunduğu bir medrese yaptırdı. Buradaki topluluğa her sabah koyun etleri gönderirdi. Kur'ân dinlemekten aldığı hazzı hiçbir şeyden almaz ve ülkesine kötülerin musallat olmasına asla müsaade etmezdi.

Yılda iki kez bir grup insanı gayr-i Müslimlerin elinde esir olarak bulunan Müslümanları azat etmeleri için sahil ülkelere gönderirdi. Her yıl hacılar için sebil hazırlar ve hacıların yolda ihtiyaç duyacakları her şeyi yollardı. Bunun dışında kutsal topraklarda bulunan fakir fukaralara para dağıtmak amacıyla güvenilir bir kişiyi tayin ederdi. Vakfe gecesini bir hayli masraf ederek Arafat dağına su ulaştıran ilk kişi de Gökbörü olurdu. Arafat dağının belli yerlerinde su dağıtım noktaları oluşturmuştur.

İbni-i Kesir es-Sabt'tan naklen şöyle diyor; "Muzaffer Gökbörü'nün tertip ettiği mevlit yemeklerine katılanlardan bazılarının söylediğine göre bu yemeklerde beş bin kızarmış kelle,

⁸⁷ İbn-i Kesir, **el-Bidayen ve'n-nihaye**, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, III. baskı, 1987, C. XII, s. 147.

on bin tavuk, yüz bin tabak ve otuz bin sini olurdu. Bu mevlit törenlerine İslam âleminin her tarafından seçkin âlim ve sûfiler katılır, kendisi de bu sûfilerin zikir halkalarına katılırdı.⁸⁸

Karısı Rabia Hatun b. Eyyüb onun cömertliğini ve zühdünü şöyle anlatır: “Gökbörü’nün gömleğinin kıymeti beş dirhem bile değildi. Ben kendisini bundan dolayı eleştirince bana şöyle cevap vermişti; “Kıymetli bir gömlek giyip de fakir ve muhtaç olanları aç bırakmak yerine beş dirhemlik bir gömlek giyip gerisini sadaka olarak onlara vermeyi tercih ederim.” Gökbörü her yıl mevlit ve mevlitteki hayır işleri için yüz bin dinar, hacıların suları ve ulaşım masrafları için otuz bin dinar harcar ve bunların dışında da gizlice binlerce dinar sadaka verirdi.”⁸⁹

Gökbörü güzel ahlaklı, mütevazı, kalbi temiz, ehl-i sünnet ve’l-cemaat’e düşkün bir kişiydi. İlim adamlarından sadece hadis ve fıkıhla uğraşanlara maddi yardımda bulunurdu. Şairlere de gelip kendisinden bir şey istemedikçe bir şey vermezdi. Hadise olan sevgisinden dolayı bir hadis okulu kurduğu bilinmektedir.

Gökbörü 549/1154 Muharrem ayında Salı günü Musul kalesinde dünyaya geldi, 630/1233 Ramazan ayı Cuma gecesinde vefat etti. Vefatından sonra Erbil kalesine defnedilmek için getirilir, ancak vasiyeti üzerine Mekke’ye defnedilmek üzere yola çıkarılır. Kafile Mekke’ye gidemeyince Küfe’de İmam Ali’nin meşhedinin yanına defnedilir. Karısı Rabia Hatun ise 643/1245 yılının Şaban ayında 80 küsür yaşlarında Kasiyun dağı eteğindeki Hanbeli medresesinde vefat eder.⁹⁰

3.Erbil Atabeyliği Döneminde İlmî Hayat ve Önemli Âlimler

Erbil şehri özellikle Muzafferuddin Gökbörü döneminde kültürel anlamda büyük bir ilerleme sağlar. Dolayısıyla günümüzde araştırmacılar Gökbörü’yü eğitim kurumlarının inşasıyla ilgilenen valilerin en önde gelenlerinden saymakta ve onu Erbil’in azametli yöneticisi olarak tanımlamaktadır.

⁸⁸ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. IV, s. 117.

⁸⁹ İbn-i Kesir, **a.g.e.**, s.147; İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. IV, s. 118-119.

⁹⁰ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. IV, s. 120.

Bu dönemde yaşanan çetin savaşlara rağmen Erbil’de çok etkin bir ilmi faaliyet yürütölmeye devam etmiştir. Bu ilmi faaliyetlerin zirvede olması Erbil Emirliğinin verdiği güven ve istikrar ortamıyla beraber, savaşların da etkisi olduğu düşünölmektedir. Bunun dışında batı ile doğu kültürleri arasında savaşlar sebebi ile bir bağlantı kurulduğu da bilinmektedir. şurası bir gerçektir ki bir beldenin imar edilmesi, insanların istikrarlı ve refah düzeyi yüksek bir hayat sürdürmesi genellikle onların ilim ve kültüre yönelmesine sebep olur. Zira eğitim ve öğretimin kalitesi, bulunduğu bölgenin imar edilmesi ile bağlantılıdır. Ayrıca Erbil Emiri’nin kendilerine önemli vazifeler vermesi, devlet işlerinde onlarla istişarede bulunması, hediyeler ve mal-mölk bağışlaması sebebi ile de Erbil şehri, âlimleri ve edebiyatçıları kendine çekmiştir. Erbil Emiri âlimlerin fıkıh, hadis ve tefsir derslerini dinler ve derslere devam etmeye çalışırdı. Bunların yanı sıra Emir’in tarih ilmine ilgi gösterdiği de anlatılmaktadır.

Muzafferuddin Gökbörü’nün Kale mescidinde veya kendi kurduğu medresenin yanında kurulan mescitte veyahut Daru’l-hadis’te düzenlenen ilim meclislerine katıldığı bilinmektedir. Devlet adamları da bu şekilde ilim meclisleri tertip ederdi ve bu meclislere birçok kişi katılırdı. Gökbörü, mescitlerde düzenlenen dini ilim meclislerinden geri kalmaz hatta edebiyat meclislerine de katılırdı.⁹¹

3.1. İbnü’l-Müstavfi

Tam adı Ebu’l-Berekat el-Mübarek b. Ebu’l-Feth Ahmed b. el-Mübarek b. Mevhub olan İbnü’l-Müstavfi, Erbil’de yaşamış olan önemli bir şahıstır. İbnü’l-Müstavfi, hadis, nahiv, dil, aruz, kafiye, beyan, Arap şiir ve kıssaları, atasözleri ve divan ilmi ve kuralları gibi birçok alanda mahir ve yetenekli bir kişi olmasının yanı sıra son derece mütevazı ve değerli bir kişidir. Kıraat ve Edebiyat ilimlerini Muhammed b. Yusuf el-Bahrani ve Mekki b. Rayyan’dan öğrenmiş; İbn-i Taberzed ve Hanbel b. Abdullah gibi birçok âlimden hadis dersleri almıştır. Âli ve nâzil isnadlı hadislerle ilgili eser yazmış, Erbil’deki divan çalışmalarından sorumlu olmuş, ancak Tatarların Erbil’i işgal etmesinin ardından Musul’a göç etmiştir. Zihninde birçok ezberi bulunan İbnü’l-Müstavfi aynı zamanda nazım ve düz yazıda

⁹¹ Osman Emin Salih, **Erbil-Medinetü’l-Edeb ve’l-İlm ve’l-Hadara**, Erbil: Dâr-u Aras, 2009, s. 20.

mahirdi.⁹² İbn-i Hallikân onunla ilgili olarak şunları söyler; “İbnü’l-Müstavfî *“Tarih-i Erbil”* isminde, Erbil tarihini anlatan dört ciltlik bir eser kaleme almıştır ki; ben bu eserimde birçok yerde bu kitaptan alıntılar yaptım. Yine kendisinin *“Kitabu’n-Nizam”* isminde, Mütenebbi ve Ebî Temmam’ın şiirlerini açıkladığı on ciltlik bir eseri daha bulunmaktadır. Bunların dışında Zemahşeri’nin *“el-Mufassal”* isimli eserinde istişhad amaçlı zikrettiği beyitleri açıklamak için kaleme aldığı iki ciltlik *“İsbatu’l-Muhassal”* isimli kitabı ve bazı edebi ürünleri ve birçok nadir türü yazıları topladığı *“Sirru’sun’a”* isimli bir Adebiyet kitabıdır da bulunmaktadır.”⁹³

İbnü’l-Müstavfî ’ye ait diğer eserler de şunlardır: *“el-Bedi”*, *“el-Mümtiu’l-Müzmin”*, *“el-Hayl”*, *“Mescitu’l-Evrak”*, *“Meşariku’l-Envar”*.

İbn-i Şair kendisi ve ailesi ile ilgili şunları söylemiştir; “ İbnu’l-Mustevfi’nin ailesi yücelik, liderlik ve asaletle meşhurdur. Bu aileden her biri, kendisi, babası, dedesi, babasının dedesi, amcası ve iki kardeşi de el-Mustevfi ismi ile bilinir. Babası Ebu’l-Berakât bu ailenin yükselmesinde mihenk taşı olmuştur.”⁹⁴

Zehebi, kendisi ile ilgili şunları söylemiştir; “Erbil’in tarihçisi ve kadısı olan İbnü’l-Mustevfi 564/1168 yılında doğmuştur ve Abdülvehhab b. Habbe ve Hanbel b. Tarabzed gibi birçok âlimden hadis dersleri almıştır. Evi, âlimlerin buluşma yeri gibi olan İbnu’l-Mustevfi, nesir ve şiirde de mahirdi. Kendisi son derece cömert ve ali himmet sahibi bir kişiydi. Ayrıca Mütenebbi ve Ebi Temmam’ın şiirlerini açıkladığı on ciltlik bir eser yazmıştır.”⁹⁵

İbn-i Hallikân, İbnu’l-Müstevfi’nin amcası olan Ali b. el-Mübarek’ten söz eder ve lakabının “Safiyuddin” olduğunu söyler. Amcasının, Gazali’nin *“Nasihatu’l-Mülük”* isimli eserini Farsçadan Arapçaya tercüme etmesinden anlaşıldığına göre kendisi ilim ehlinde bir kişidir. Ben Erbil’de yaşadığım günlerde bu kişinin ismini çok duyardım. Zira kendisi insanlar arasında tanınan bir kişiydi.”⁹⁶

İbn-i Hallikân’ın verdiği bilgiye göre İbnu’l-Mustevfi 564/1168’de Erbil’de Erbil kalesinde dünyaya gelmiştir. Her hal-ü kârda el-Mübarek’in (Mustevfi) Erbil’de doğup

⁹² Suyuti, **Buğyetü’l-Vuat**, Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, C. II, s. 6.

⁹³ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. VII, s. 326.

⁹⁴ Sami es-Sakar, **a.g.e.**, s. 193.

⁹⁵ Zehebi, **a.g.e.**, C. V, s. 37.

⁹⁶ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, s.151.

büyüdüğü kesindir. Çocukluğu ile ilgili bilgiler her ne kadar az olsa da, İbn-i Şair onun on yaşını geçtiğinde Kur'an'ı ezbere okuyabildiğini, şiir yazmaya düşkün olduğunu ve bu alanda pek mahir olduğunu anlatır. İlerleyen dönemlerde hadis ve edebiyat dersleri almaya başlayan İbnu'l-Mustevfi âlimler ve fakihlerin meclislerine katılmaktan geri durmazdı. Bu şekilde kendini yetiştiren İbnu'l-Mustevfi belli bir süre sonra kendi akranları arasından sıyrılarak önemli bir seviyeye ulaşarak döneminde yaşayan insanlara mâni, beyan ve nadir şiirleri öğretmeye başladı.⁹⁷

İbn-i Kesir "O, hadis, tabakât, hesap ve edebiyat gibi birçok alanda önder bir kişidir ve birçok eseri bulunmaktadır" demiştir.⁹⁸

İbn-i Hallikân şunları aktarır: "Ben 626/1229 yılında Erbil'den çıktım. Gördüğüm kadarıyla Müstevfi'nin bu topraklarda çok önemli bir yeri vardı. Müstevfi bakanlık görevindeyken Erbil Divanı'nın oluşturulmasından sorumlu kılınmıştır. Muzafferuddin Gökbörü vefat edinceye kadar Müstevfi bu görevde kaldı. Gökbörü 'den sonra halife el-Mustansır, Erbil'i fethedip Müstevfi'yi görevden aldı. İnsanlar bundan sonra evinde yaşamaya başlayan Müstevfi'nin derslerine katılıyor ve onun hizmeti ile ilgileniyordu. Tatarların 634/1238 yılında Erbil'i almasına kadar bu durum böyle devam etti. Tatarlar Erbil'e saldırınca o, bir grup insanla birlikte kaleye sığındı. Tatarlar geri çekilince Müstevfi Musul'a göç etti. Burada insanlardan büyük bir saygı gördü ve kendisine maaş bağlandı. Müstevfi'nin yanında nadide eserlerden çok sayıda bulunduğu bilinmektedir. 5 Muharrem 637/1239'de vefat eden Müstevfi, Cessase kapısının dış tarafındaki es-Sabile kabristanlığına defnedildi. Vefat ettiği zaman Ebu'l-İzz el-Erbili kendisi için bir mersiye yazdı. O mersiye'nin bir beyti şu şekildedir;

*Ey Ebu'l-Berekat, nasıl bir zamanın adamı olduğunu bilseydi, ölüm ilişmezdi sana /
İns-u cinnin ağladığı bir şahsın ölümü, kayıp olarak yeter İslam'a*

⁹⁷ Sami es-Sakar, **a.g.e.**, s. 196.

⁹⁸ İbn-i Kesir, **a.g.e.**, C. .XIII, s. 150.

3.1.1. Dini Yaşantısı ve Ahlakı

Tarihçiler İbnu'l Müstevfi'nin son derece kıymetli ve mütevazı bir kişi olduğu hususunda hemfikirdirler. İbn-i Hallikân da onun faziletinden söz etmektedir. İbn-u Şiar ise kendisini anlatırken biraz da abartarak şunları söylemiştir; “ O, Erbil'in güneşi ve ayı idi; kıymetli âlimi, halkın övünç kaynağı, lideri ve faziletli kişilerin en güzeliydi. Dünya daha önce onun gibi bir kişiyi görmedi ve duymadı. O, cömert ve hayırlı kimselerin son örneklerindendi. Şeref sahibi insanların önde gelenlerinden biriydi. Allah-u Teâlâ ona her türlü hayırlı vasfı duru bir gömlek gibi giydirmiş; fazilet vasfını, söndükten ve yok olmaya yüz tuttukten sonra kendisi ile ihya etmiştir.”⁹⁹

3.1.2. Hocaları

İbnu'l-Mustevfi'nin ulaştığı ilmî birikim ve vukufiyeti daha iyi anlayabilmek için kısa bir şekilde de olsa onun hocalarından söz etmek uygun olacaktır. Onun bazı hocaları şunlardır:

a. el-Bahrani el-Erbili

Tam adı Muhammed b. Yusuf b. Muhammed b. Kaid Muvaffakuddin olan el-Bahrani, Arap dilinde uzman, aruz bilgini ve iyi şiiri kötü şiirden ayırabilecek derecede de şiir eleştirmenidir. Şiir üzerine çok emek vermiş ve bu alanda mezun olmuş olan el-Bahrani el-Erbili 585/1189 yılında vefat etmiştir.

b. el-Makisini

Tam adı Mekki b. Rayyan el-Makisini el-Mevsılı en-Nahvi olup, Bağdat'ta ilim tahsil etmiştir. Arapçayı Ebu Muhammed b. el-Haşşab ve Kelam el-Enbari ve Yahya b. Sadun el-Kurtubi'den öğrenip insanlara dini ilimlerde ve kıraat alanında dersler vermiştir. Şam'a göç etmiş ve burada birçok insan kendisinden istifade etmiştir. İbn-i Hallikân'ın anlattığına göre İbnu'l-Müstevfi kendisinden Musul'da ders almıştır. İbni-i Said de kendisini “Müstevfi'nin hocası” diye isimlendirmiştir. İbnu'l-Mustevfi de kendisi için “Şeyhimiz” ifadesini kullanmıştır. Suyuti'nin anlattığına göre Mustevfi, Musul'da bu âlimden kıraat ve edebiyat dersleri almıştır. El-Makisini 603/1206'da Musul'da vefat etmiştir.

⁹⁹ Sami es-Sakar, **a.g.e.**, s. 202.

c. el-Huzai

Kıraat âlimi olan Mübarek b. Zahir el-Huzai el-Bağdadi 600/1203'de Erbil'de vefat etmiştir. Adeta bir zahit hayatı yaşayan el-Huzai, hayatını Kur'an ve Hadis eğitimine adanmış olup birçok alanda icazeti bulunmaktadır. İbnu'l-Mustevfi kendisini çokça övmüş ve hayatını kaleme almıştır. *Tarih-i Erbil* isimli eserinin birçok yerinde bu hocasından bahseden Mustevfi, kendisinden söz ederken “Şeyhimiz” ifadesini kullanmıştır.

d. Said el-Vasiti

Tam adı Şeyh Said b. Ali el-Vasiti el-Vaiz olup 537/1142 yılında dünyaya gelmiştir. Vasiti, Bağdat'ta meşhur birçok hocadan hadis dersleri alıp, daha sonra 570/1174 yılında buradan ayrıлып Erbil'e yerleşmiştir. el-Vasiti burada büyük bir kabul görmüş ve kendisinden tarihçi İbn-i Debisi başta olmak üzere bir çok kişi hadis dersleri almıştır. İbn-u'l-Mustevfi de kendisinden rivayet ettiği birçok hadis ve kıssayı eserlerinde aktarmış ve kendisinden sürekli “şeyhimiz” diye söz etmiştir. el-Vasiti 625/1227'de vefat etmiştir.

e. Emiri b. Bahtiyari el-Eşnehi

Tasavvuf ehlinde zahit bir fakih olup 614/1217 yılında vefat edinceye kadar Erbil'de yaşamıştır. İbnu'l-Mustevfi de kendisinden bazı rivayetler almış, ondan övgü ile söz etmiş ve onun için de “Şeyhimiz” ifadesini kullanmıştır.

f. Abdullatif es-Sühreverdi

Bağdad'ın meşhur büyük sofilerinden Abdulkadir Sühreverdi'nin soyundan olup vefatından önce Erbil'de ikamet etmiştir. İbnu'l-Mustevfi kendisinin yanında kendi yazdığı bir kitabı ders olarak okumuş, kendisine hadis okumuş ve icazet almıştır. Bu hocasından da “şeyhimiz” diye söz etmektedir.

g. İbnu'l-Cevzi

Tam adı Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Bağdadi olup İbnu'l-Cevzi olarak bilinmektedir. Meşhur bir tarihçi olan İbnu'l-Cevzi “*el-Muntazam*” isimli kitabın ve daha birkaç kitabın yazarı olmasının yanı sıra önde gelen Hanbeli fıkıhçılarındandır. İbnu'l-Mustevfi, bu hocasının kendisine “*el-Muntazam*” isimli eserinden rivayette bulunması için izin/icazet verdiğini aktarır. İbnu'l-Cevzi 597/1201 yılında vefat etmiştir.

h. el-İmad el-İsfahani

Emir Salahuddin 'in kâtibi olan meşhur yazar Muhammed b. Hamid el-İsfahani “*Haridetü'l-Kasr*” ve “*el-Fethu'l-Kasiy*” gibi meşhur eserlerin yazarıdır. İbnu'l-Mustevfi, bu hocasının kendisine ismini zikretmediği bir eserinden rivayette bulunması için izin/icazet verdiğini aktarır. el-İmad 597/1201 yılında vefat etmiştir.

i. ez-Zerzari

Erbil halkından olan Ahmed b. Osman el-Kürdi ez-Zerzari ilim ve takva sahibi zahit imamlardan birisidir. Hadis ve kıraat dersleri alıp bu alanlarda öne çıkmış ve birçok eser telif etmiştir. Musul ve Erbil'de hadis dersleri veren Zerzari'den İbnu'l-Mustevfi de hadis dersleri almış; kendisine rivayet izni vermesini istemiş ve hocası da bu izni vermiştir. ez-Zerzari 591/1194 yılında vefat etmiştir.

k. er-Rahavi

Hadis âlimlerinden olan Abdulkadir b. Abdullah er-Rahavi, Musul'daki Muzafferiyye Medresesinde hadis derslerini vermekle görevlendirilmiştir. Kendisi de hadis ilmi için yolculuk yapmış, bu alanda öne çıkmış ve İbnu'l-Mustevfi'ye hadis okutup rivayet icazeti vermiştir. er-Rahavi 612/1215 yılında vefat etmiştir.

l. İbnu'l-Esir

Tam adı Ali b. Muhammed el-Cezeri eş-Şeybani olup meşhur tarihçi ve “*el-Kamil*” isimli tarih kitabının yazarıdır. İbnu'l-Mustevfi, hadis, tarih ve nesep alanlarında uzman olan İbnu'l-Esir'den Musul'da ders aldığını belirtir. İbnu'l-Esir 630/1232'de vefat etmiştir.

m. Ebu'l-Feth el-Cassas

Hadis âlimi olan Muhammed b. İsa el-Cassas el-Bağdadi, Erbil'e göç etmiş ve İbnu'l-Mustevfi kendisinden hadis dersleri almıştır. el-Cassas 611/1214'de vefat etmiştir.

n. Ebu'l-Fadl Tabri

Tam adı Mansur b. Ebu'l-Hasan olup ed-Dinni el-Mahzumi olarak tanınmaktadır.

Erbil'e göç etmiş; burada hadis dersleri okutmuştur. İbnu'l-Mustevfi'ye yazılı icazet vermiş ve 595/1198 yılında vefat etmiştir.¹⁰⁰

3.2. İbnu'l-Mustevfi'nin Ravileri

İbnu'l-Mustevfi'nin kendisinden sema ve diğer rivayet şekilleri ile hadis aldığı çok sayıda hadis âlimi bulunmaktadır. Hocalarından bazılarını burada zikrederek kısaca haklarında bilgi vereceğiz.

a. Bedl et-Tebrizi

Tam adı Bedl b. Mahmud et-Tebrizi olup ilim yolcuğuna çıkan hadis âlimlerinden biridir. Erbil'e gelip burada hadis dersleri verdi ve buradaki Daru'l-Hadis'te hocalık yaptı. İbnu'l-Mustevfi kendisinden hadis rivayetlerinde bulundu. 634/1236'da Tatar saldırı sonrası buradan Halep'e göç etti ve 636/1238 yılında vefat etti.

b. Gökbörü

Bu kişi meşhur Erbil Emiri Muzafferuddin Gökbörü'dür. Burada İbnu'l-Mustevfi'nin kendisinden bazı hadis ve kıssaları rivayet ettiğini söyleyerek yetinmek istiyoruz.

c. el-Hazreci

Tam adı Ali b. Şemmas el-Hazreci'dir. Erbil'de görev yapmış vezirlerden biri olup Erbil'de bulunan yapılarla ilgili bir kitap yazmıştır. 622/1225 yılında vefat etmiştir. İbnu'l-Mustevfi kendisinden rivayetlerde bulunmuştur.

d. İbn-i Şahane

Tam adı Abdurrahman b. Ömer el-Harrani olup hadis ve tarih âlimidir. Ayrıca "*Tarih-i Haran*" isimli kitabın da yazarıdır. Erbil'e göç etmiş ve İbnu'l-Mustevfi kendisinden mükatebe yolu ile (yazılı) hadis rivayet etmiştir. İbn-i Şahane 643/1245 yılında vefat etmiştir.

¹⁰⁰ Sami es-Sakar, **a.g.e.**, s. 91.

e. Ali b. el-Mübarek el-Müstevfi

Müellifin amcası olan bu ravinin lakabı Safiyyuddin olup bu bölümde daha önce ismi zikredilmişti. İbnu'l-Mustevfi kendisinden birçok defa hadis rivayet etmiş ve onun yorumlarını aktarmıştır. Kendisinin vefat tarihi ile ilgili bir bilgiye ulaşamamıştır.

f. İbnu'ş-Şiar

Tam adı Mübarek b. Ebu Bekir b. Hamdan el-Mevsilî olup on ciltlik “*Ukûdu'l-Cümman fi'ş-Şuarâi haze'z-Zaman*” isimli eserin müellifidir. Erbil'e geldikten sonra İbnu'l-Mustevfi kendisine altı yıl talebelik yaptı ve birçok rivayette bulundu. İbn-i Şiar 655/1257'de vefat etmiştir.

g. İbnu'l-Askar

Tam adı Ahmed b. Selman el-Bağdadi olup Erbil'e göç edip burada hadis dersleri veren âlimlerdendir. İbnu'l-Mustevfi kendisinden sema' yolu ile hadisler rivayet etmiştir. İbnu'l-Askar, 616/1219'da vefat etmiştir.¹⁰¹

3.3. İbnu'l-Mustevfi'nin Öğrencileri

İbnu'l-Müstevfi, farklı alanlarda bilgi sahibi, müsamahakâr tutumlu, ders meclisinin herkese açık, kendisinin ilim ve edep sahibi olmasına rağmen, öğrenci yetiştirmek ve dersler vermek için çok vakit ayıramadığı anlaşılmaktadır.

İbnu'l-Fûtî, onun bazı öğrencileri olduğunu, bunlar arasında edebiyatçı Kemaluddin Muhammed b. Osman b. Ebu Galib el-Cezeri'nin de olduğunu söyler. Ayrıca bu zatın iyi bir yazar olduğu bilgisini de verir.

Hiç şüphesiz İbnu'l-Müstevfi'yi en iyi bir şekilde anlatan kişi İbn-i Şiar olmuştur. O şöyle der: “*Ben onun üstünlüklerini, faziletini, geniş gönüllü, akıllı ve insanlara karşı yardımsever olduğunu gördüm ve bana altı yıl boyunca Erbil'de kalmayı sevdiğini onun arkadaşlığıydı.*” İbn-i Şiar onunla karşılaşmasını “hayatının fırsatı” olarak kabul eder.

İbnu'l-Müstevfi'nin öğrencilerinden sayabileceğimiz bir diğer kişi de İbn-i Hallikân'dır. İbn-i Hallikân, İbnu'l-Mustevfi'ye karşı içinde beslediği hayranlığının yanı sıra

¹⁰¹ Sami es-Sakar, a.g.e., s.91.

ondan hadis rivayet ettiğini de açıkça belirtme sadedinde şunları söylemiştir; *Ben bizzat kendisinden çok hadis rivayet ettim ve onun kıraat ile ilgili bilgilerinin pek çoğunu da Erbil'e gelen diğer âlimlerden işittim.* Anlaşıldığına göre İbn-i Hallikân vezirlik görevine gelmeden önce İbnü'l-Mustevfi ile karşılaşmış ve kendisi ile hadis rivayeti dışında da pek çok konuda temaslarda bulunmuştur.¹⁰²

3.2. İbn-i Hallikân Ailesi

Hallikân ailesi genel olarak fıkıh ile iştigal etmeleri ile meşhur olmuştur. Bu ailenin fertleri özellikle fıkıh alanında ön plana çıkmışlardır. “*Vefeyatu'l-Ayân*” yazarı İbn-i Hallikân, dedelerinden Ebu Bekir b. Hallikân'ın fıkıhta Ebu İshak eş-Şirazi'nin öğrencilerinden olduğunu söyler. Ona göre aileden bu alana yönelen ilk kişi dedesidir ve 525/1131'te 90 yaşına yakın vefat etmiştir. Ancak İbn-i Hallikân'ın kendi dedesi İbrahim b. Ebu Bekir'in oğullarına kadar bu aileden herhangi bir ferdin ilmi anlamda bir başarısı veya şöhretinden söz edilmemiştir. İbrahim b. Ebu Bekir'in oğullarından ise şu dört kişiyi tanımaktayız: Abdurrahman, Necmeddin Ebu Hafs, Ebu Abdullah (veya Yahya el-Hüseyin Rükneddin) ve Şihabullah Muhammed.¹⁰³

Bu isimlerden Necmettin Ebu Hafs (Ömer b. İbrahim b. Ebu Bekir b. Hallikân) Erbil'deki Mucahiduddin Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. O dönemin Erbil emiri Gökbörü, Necmettin Ebu Hafs'ı Arafat dağına su ulaştırmak için yapılan su kanalları ve su kuyuları gibi hacıların bazı ihtiyaçlarını karşılamak üzere Mekke'ye gönderirdi. Ebu Hafs'ın hocalarından birisi de İbn-i Dayf et-Temîmî olup kendisinin Ebu Ahmed b. Ali, Ebu'l-Ferec b. Kelib el-Harrani, İbn-i Ebi'l-Kerem el-Bağdadi gibi âlimlerden rivayet icazeti vardır. İbn-i Hallikân'ın amcası olan Ebu Hafs 609/1212'da vefat etmiş ve Erbil umumi kabristanlığına defnedilmiştir.¹⁰⁴

Hüseyin b. İbrahim b. Ebu Bekir b. Hallikân ise Şafi fıkıh âlimi olup sahip olduğu vakar ve şereften dolayı Rükneddin lakabını almıştır. İbn-i Mahmud b. el-Mekki'nin yanında, Ebu'l-Kasım İsmail b. Muhammed b. el-Fadl'in cem etmiş olduğu “*el-Hucce fi Beyani'l-*

¹⁰² a.g.e., s.273-276.

¹⁰³ İbn-i Hallikân, a.g.e., C. VII, s. 21.

¹⁰⁴ Tacuddin es-Sübki, *Tabakatu's-Şafiiyye*, C. .IV, s. 4.

Mahacce” ve “*Şerh-u Mezhebi’s-Selef*” isimli kitapları sema yolu ile okumuştur. Uzun süre devam eden hastalığından kurtulur 622/1225’de vefat eder, umumi kabristanlığa defnedilir. Bu da İbn-i Hallikân’ın amcasıdır.¹⁰⁵

Kadı Şemsuddin İbn-i Hallikân ise müellifin babası olup tam adı; Şerefuddin Ebu Abdullah Muhammed Bahauddin b. İbrahim b. Ebu Bekir Hallikân el-Erbilî’dir. Takriben 577/1162 yılında Erbil’de doğmuş; burada fıkıh ve hadis tahsil ettikten sonra hadis ilmi için Şam, Mısır, Hicaz ve Irak topraklarını ziyaret etmiştir. Musul’da Şafii mezhebi üzerine iyi bir fıkıh eğitimi almış olan Şemsuddin İbn-i Hallikân’ın hocalarından birisi de İmadeddin b. Yunus b. Men’a’dır. Daha sonra ilmi anlamda kendisini geliştirmek için ikinci kez Bağdat’a göç etmiş ve buradaki Nizamiye medresesinde asistan olarak görev yapmıştır. Burada bulunduğu süre içerisinde Yahya b. Ali Fadlan, Yaiş b. Sadaka el-Furati, Ebu’l-Ferec Abdülmun’im b. Abdülvehhab b. Kelib ve Ebu’l-Kasım Yahya b. Esat’tan sema yolu ile hadis almıştır. Daha sonra Bağdat’tan Musul’a göç edip burada on dört yıl kaldıktan sonra Erbil’e geri dönmüş, burada Ebu Ali Hanbel, Ebu Hafs Ömer b. Tarabzed gibi âlimlerden hadis almıştır. Burada gerek halk nezdinde gerekse Emir Muzafferuddin Gökbörü nezdinde çok üstün bir konuma gelmiş ve Gökbörü, kendisini Muzafferriyye medresesinde müderris olarak tayin etmiştir. 610/1213 yılında vefat edinceye kadar bu medresede ders vermiştir.¹⁰⁶

“*Vefeyatu’l-Ayân*” kitabının yazarı meşhur Ahmed İbn-i Hallikân ise âlimlerin ve fakihlerin hayatlarını (terceme/biyografi) bilme noktasında adeta bir ansiklopedi gibiydi. İbn-i Hallikân, 11 Rebiülevvel 608/1212’de Perşembe günü ikindi namazından sonra babasının ders verdiği Muzafferriyye Medresesinde dünyaya geldi. Henüz iki yaşını doldurmadan babasını kaybetti. Babası, oğlunun ilim yoluna girmesini ve zamanının meşhur âlimlerinden icaze almasını çok istiyordu. İbn-i Hallikân, Abdulgaffar el-Farisî gibi, dönemin önde gelen âlimlerinden dersler almış olan Zeynep bt. el-Şi’ri’den daha çocuk yaşta icazet almıştır.¹⁰⁷

Babalarının ölümünden sonra Hallikân ailesinin çocukları ile Emir Gökbörü’nün ilgilenmesi sayesinde İbn-i Hallikân Erbil’de ilim ile uğraşmaya devam edebildi. İbn-i

¹⁰⁵ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. VII, s. 22.

¹⁰⁶ Muhammed Muhsin Hüseyin, **Erbil-fi’l-ahdi’l-atabeki**, s. 28.

¹⁰⁷ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. IV, s. 225.

Hallikân'ın vefatından sonra Muzafferiyye medresesinde kendisinden boşalan yere 610/1213 yılında İbn-i Hallikân'ın kendilerinden dini eğitim aldığı ilk hocalarından biri olan Kemaluddin b. Men'a geldi. İbn-i Hallikân çocuk yaşlarında bu hocanın derslerine devam etti.

İbn-i Hallikân'ın bu medreseden sonra Erbil'de derslerinden en çok istifade ettiği kişi İbnul-Müstevfi olmuştur. İbnü'l-Müstevfi Erbil'e gelen bütün ilim ehli kişiler ile görüşür ve onlara ihsanlarda bulunurdu. Bundan dolayı evi Erbil'e gelen garibanlar ile dolup taşardı.

Ahmed İbn-i Hallikân on sekiz yaşına ulaşınca Erbil dışında ilim yolculuğuna çıkmaya karar verdi. Bu yolculuğuna iki kardeşinden birisi de katıldı ve ikisi birlikte Musul'a gittiler. İbn-i Hallikân Musul'a gelince babası ile arasındaki arkadaşlık ve derin muhabbetten dolayı sık sık Kemaluddin Musa b. Yunus b. Men'a'nın yanına gidip gelmeye başladı.¹⁰⁸ Ancak İbn-i Hallikân'ın asıl gitmek istediği yer Halep'ti. Önce kardeşi sonra da kendisi hayatının en uzun dönemini geçireceği Halep'e gitti. İbn-i Hallikân burada meşhur şeyhlerinden ilim aldı. Halep bu günlerde Kadı Bahauddin İbn-u Şeddad sayesinde büyük bir ilmi hareketliliğe sahne oluyordu. Zira Kadı Bahauddin, Sahuddin'in yakın arkadaşı olduğu için Halep'te rahat bir şekilde vakıflar ve medreseler açabiliyordu. Bunların arasında Nuriyye Medresesinin karşısına açtığı bir medrese ve kurduğu hadis okulu da vardır. Kadı Bahauddin'in, Sultan Muzaffer'in ve İbn-i Hallikân'ın babasının arkadaşı olması da İbn-i Hallikân için bir şanstı.

Ahmed ve kardeşi, hemşerileri ve babalarının arkadaşı olan Şeyh Ebu Abdullah b. el-Habbaz el-Mevsilî el-Fakih'in yanında ders okumaya başladılar. Bu şeyhin yanında İmam Gazali'nin "*el-Veciz*" isimli eserini okudular. İbn-i Hallikân aynı zamanda İbn-i Şeddad'ın evinde düzenlediği ilim meclisine de devam ediyordu. Buradaki derslerden istifade eden İbn-i Hallikân bu mecliste şehrin önde gelen ilim adamları ve edebiyatçıları ile tanışma imkânı buldu. Bunun dışında Şeyh Muvaffakuddin b. Yaiş'in yanında edebiyat, dil ve nahiv dersleri almayı çok istiyordu. Daha sonra üstad İbnü'l-Cebrai'nin yanında nahiv ve dil dersleri aldı ve nahiv alanında söz sahibi biri oldu.¹⁰⁹

¹⁰⁸ a.g.e., C. IV, s. 255.

¹⁰⁹ Salahuddin b. Aybek, **el-Vafibi'l-Vefeyat**, thk. Ahmed Arnaût ve Türkî Mustafa, Beyrut: Daru'l-İhya, C.II, s. 67.

İbn-i Hallikân Halep'ten sonra Kahire'ye geçti ve burada önce Kadı'l-kudat Bedreddin es-Sincari'nin naibi, daha sonra da bir bölgenin kadısı oldu.¹¹⁰ Daha sonra Şam'a döndü ve burada kendisine kadılık görevi verildi. Kendisi ile birlikte h. 664 yılında üç kadı daha tayin edildi. İnsanlara iyi davranan, cömert, memduh, yumuşak huylu, affedici biriydi.¹¹¹ Şam'da kaldığı süre içerisinde döneminin fıkıh, tefsir ve hadis alanında imamlarından biri olan İbn-i Salah'ın yanında ders almaya başladı.¹¹²

İbn-i Hallikân ömrünün son dönemini oğlu Musa'nın da ders verdiği Necibiyye medresesinde geçirmiştir. Burada kendisine üç yüz dirhem maaş verildi. Bu medreseye daha sonra el-Eminiyye medresesi ilave edildi. İbn-i Hallikân, Necibiyye medresesindeki evinde ders vermeye, evine gidip gelen ilim adamları ve edebiyatçılarla toplantılar ve müzakereler yapmaya devam etti. Bu durum vefatından dört gün önce hastalanıncaya kadar devam etti. 26 Recep 681/1282'de Necibiyye medresesinde vefat eden İbn-i Hallikân, Şam Mescidi'nde cenaze namazı kılındıktan sonra Kasiyun dağının eteğindeki mezarlığa defnedildi.

3.3. İbn-i Men'a Ailesi

Erbil'de ilim ile meşhur olmuş ailelerden birisi de İbn-i Men'a ailesidir. Bu ailenin ilim, fıkıh ve eğitimdeki şöhreti sadece kendi memleketleri olan Erbil ve de bu ailenin çocuklarının eğitim faaliyetleri için gittiği Musul ile sınırlı kalmamış; bütün İslam âleminde yayılmıştır. Ebu'l-Fad Yunus b. Muhammed b. Men'a (b. Malik b. Muhammed b. Sa'd b. Said b. Asım b. Aid b. Ka'b b. Kays Radiyyuddin el-Erbili) iki şeyh İmadeddin Ebu Hamid Muhammed ve Kemaluddin Ebu'l-Feth Musa'nın babasıdır.

Yukarıda adı geçen Şeyh Yunus, Erbil'de doğmuş ve Musul'a gelerek burada İbn-i Hamis el-Ka'bî el-Cühenî olarak bilinen Tacu'l-İslam Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Nasr'dan fıkıh öğrenmiş ve bazı kitapları yanında okumuştur. Daha sonra Bağdat'a göç ederek burada İbn-i Rezzaz olarak bilinen Nizamiye medresesi müderrisi Şeyh Ebu Mansur Said b. Muhammed b. Ömer'den fıkıh dersleri aldı. Daha sonra Musul'a gelip burayı kendisine yurt edindi. Burada Erbil Emiri Muzafferuddin Gökbörü'nün babası Emir el-Muteveffi Zeynuddin

¹¹⁰ Sübki, **a.g.e.**, C. IV, s. 255.

¹¹¹ Safdi, **a.g.e.**, s.32.

¹¹² İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, s. 32; Sübki, **a.g.e.**, C. IV, s. 255.

Ebu'l-Hasen Ali Bektegin nezdinde kabule mazhar oldu. 576/1180'da 68 yaşında vefat edinceye kadar Musul'da fetva, ders verme ve münazaralar ile meşgul oldu. Kısaca söylemek gerekirse bu aileden âlimler çıkmış ve yaşadıkları ülkelerin insanlarına faydalı olmuşlardır. Bu âlimlerden faydalanmak için insanlar Irak ve acem diyarlarından geliyorlardı.¹¹³

Bu âlimlerden birisi de Şeyh Yunus'un büyük oğlu Ebu Hamid Muhammed b. Yunus b. Muhammed b. Men'a b. Malik b. Muhammed İmadeddin el-Fakih eş-Şafii. Kendi zamanında mezhep, usul ve ilm-i hilaf'ta imam olan İmadeddin'in çok büyük bir şöhreti bulunmaktaydı. Birçok yerden insanlar kendisinin ilminden istifade etmek için yanına geldi ve onlarca insan kendisinden icaze aldı. Bunların tamamı da parmakla gösterilen müderrisler ve imamlar oldular.

İmadeddin ilk eğitimini Musul'da babasından aldı ve sonra Bağdat'a gelerek burada Nizamiye medresesinde es-Sedid Muhammed es-Silmasi'den fıkıh dersleri aldı. Aslında hocası o dönemde bu medresede asistan olarak çalışmaktaydı. Medresenin müderrisi ise Yusuf b. Bendar Dımaşkî idi. Medreseye girer girmez burada Ebu Abdurrahman Muhammed b. Muhammed el-Keşmehî ve Ebu Hamid Muhammed b. Ebu Rabi el-Gırnatî'den hadis dersleri almaya başladı. Daha sonra Musul'a döndü ve burada da birkaç medresede ilim hayatına devam ettikten sonra, "*el-Muhit fi'l-Cem'i beyne'l-Mezhebi ve'l-Vasit*" ve "*Şerhu'l-Veciz li'l-Gazali*" gibi kendi mezhebinde kitaplar telif etti.

el-Mücahidi Mescidi'nin hatipliğini yapan İmadeddin bununla beraber Nuriye, Izziye, Zeynebiye, Şakşakiye ve Alaiye medreselerinde müderrislik de yapmıştır. 4 Ramazan 592'de Musul kadısı olan İmadeddin aynı zamanda Musul'da şafi mezhebi temsilcisi olarak kabul ediliyordu. Son derece takva sahibi ve titiz birisi olan İmadeddin yeni bir elbise aldığı zaman onu yıkamadan giymez ve elini yıkamadan yazı yazmak için kaleme dokunmazdı. O, 535/1141 yılında Erbil kalesinde küçük bir evde doğmuş, 608/1211'de Musul'da vefat etmiştir.¹¹⁴

¹¹³ Ebu Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Kadı Şehbe, C. II, s. 22, Nşr: Alemlü'l-Kütüb, -Beyrut, el-Vefeyat; **Tabakatu's-Şafiiye**, C. VII, s. 254.

¹¹⁴ **Tabakatu's-Şafiiye**, C. VII, s. 254.

Şeyh Yunus'un ikinci oğlu, aynı zamanda Şariu't-Tenbih lakaplı Şerefuddin Ahmed b. Musa'nın babası olan Şeyh Allame Musa b. Ebu'l-Fadl 551/1156 yılında Musul'da dünyaya gelmiştir. İlk fıkıh eğitimini Musul'da babasının yanında, Arapça eğitimi de burada İmam Yahya b. Sadun'dan alan Şeyh Musa daha sonra Bağdat'a gelerek Nizamiye medresesinin asistan hocası es-Sedid es-Silmasi'den fıkıh ve Kemal b. Abdurrahman b. el-Enbari'den ise Arapça eğitimi aldı. Daha sonra ikamet etmek üzere Musul'a döndü. Şeyh Musa, son derece zeki olmasının yanında birçok ilim alanında uzmanlaşmış bir kişi olduğu için Musul halkının ilmi konulardaki kaynağı haline gelmiş ve ulemanın saygısını kazanmıştır. Fıkıh âlimlerinin söylediğine göre kendisi yirmi dört alanda dirayetli ve donanımlı bir şekilde dersler veriyordu. Bu alanlardan birisi de mezheplerdir. Kendisinin derslerine gelen bir grup Hanefi fıkıhçısı ile “*el-Mescidü'l-Kebir*” isimli eserin konularını en iyi şekilde işliyor ve çözüme kavuşturuyordu.¹¹⁵

Şeyh Musa, münazara, fıkıh usulü ve kelam konularını iyi derecede bilirdi. Fahreddin Razi'nin kitapları Musul'a ulaşınca ibarelerin ve üslubun zor olmasından dolayı onun dışında kimse bu kitaplardan bir şey anlamamıştı. Bunun dışında o Sibeveyh'in kitabını, Ebu Ali el-Farisi'nin “*Tekmile*” ve “*el-İzah*” isimli eserlerini ve Zemahşeri'nin “*el-Mufassal*” isimli kitabını da okutuyordu. Kendisinin hadis, tabakât vb. alanlarda iyi bir potansiyeli bulunmaktaydı. Hatta zimmiler gelip kendisine İncil ve Tevrat okuyor o da şerhini yapıyordu. Öyle ki bu zimmiler kendi kitaplarını onun kadar iyi açıklayan kimse görmediklerini itiraf ediyorlardı. Şeyh İbn-i Salah Takiyyuddin Ebu Amr, kendisinden ve üstünlüklerinden övgü ile söz ederken “Allah-u Teâla onu birçok ilimde âlim ve önder olarak yaratmıştır” der.¹¹⁶

“*Tefsiru'l-Kur'ân*”, “*Müfredat-ü Elfazi'l-Kanun*” ve “*Uyûnu'l-Mantık*” gibi eserlerin de müellifi olan Şeyh Musa, sırasıyla Alaiye, Kahiriye ve Bedriye medreselerinde müderrislik yapmış ve 639/1241 yılında Musul'da vefat etmiştir.¹¹⁷

¹¹⁵ Sübki, **a.g.e.**, C.IV, s. 461.

¹¹⁶ Sübki, **a.g.e.**, C.IV, s. 463-463.

¹¹⁷ İbn-i Şehbe, **Tabakatu'sh-Şafiye**, C. II, s. 30.

Şerefuddin lakaplı Ahmed b. Musa ise Şeyh Kemaluddin Musa'nın oğlu olup 575/1179'de Musul'da doğmuştur. Burada babasının yanında büyük bir imam oluncaya kadar ilim ile meşgul olmuştur.

Şerefuddin 617/1220'ye kadar Erbil'de dersler verdi. Daha sonra Musul'a geçti ve burada Kahiriye medresesinde müderrislik yapmaya başladı. 622/1225 yılında vefat etti.¹¹⁸

Bu aileden ilim ile uğraşan bir diğer isim de Tacuddin Ebu'l-Kasım Abdürrahim b. el-İmam Radiyyuddin b. el-İmam İmadeddin Ebu'l-Hamid'dir. İbn-i Kesir kendisi ile ilgili şunları söylemiştir: “Bu zat Musul'da fıkıh ile uğraşan kişilerdendir.¹¹⁹ İmam er-Razi'nin Usul-ü Fıkıha dair “*el-Veciz*” adlı eserini ve Rükneddin Tavusî'nin ilm-i hilafa dair yazdığı “*Tarika*” isimli eserini muhtasar olarak yeniden yazmıştır.¹²⁰ Ayrıca kendisinin telif ettiği “*et-Tatrız fi ş-Şerhi'l-Veciz*”, “*et-Tenvih ala elfazi't-Tenbih*”, “*Muhtasar-u durretu'l-gavvas*”, “*Cevamiu'l-Kelimi's-Şerife fi Mezheb-i Ebi Hanife*” ve fıkıha dair muhtasar olarak yazdığı “*Nihayetü'n-Nefase*” gibi eserleri bulunmaktadır. Hicri 598/1199'de Musul'da doğmuş; Bağdat'a göç etmiş ve 671/1273'de burada vefat etmiştir.¹²¹ İbn-i Şehbe, Radiyyuddin'in İbn-i Men'a ailesinden olduğunu söyler ve nesebini şu şekilde zikreder: “Bu zatın tam adı eş-Şeyh Yusuf b. Muhammed b. Musa b. Yunus b. Men'a Kemaluddin Ebu'l-Meali Bahauddin b. Kemaluddin b. Radiyyuddin olup kendisi el-Havi'yi şerh etmiş, Musul kadılığı yapmış ve bulunduğu bölgenin ilmi önderi olmuştur.”¹²²

İbn-i Kesir'in bu aileye nispet ettiği bir diğer kişi Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebu'l-Fadl b. Men'a'dır. Bu kişi uzun süre Bağdat'ta ikamet etmiş ve hadis ilmi ile meşgul olmuştur. Daha sonra amcasının vefatının ardından Mekke'ye gelmiş ve vefat edene kadar harem şeyhülislamlığı görevini yürütmüştür.¹²³

¹¹⁸ a.g.e., C. II, s. 22.

¹¹⁹ İbn-i Kesir a.g.e., C. XII, s. 51.

¹²⁰ İbn-i Hallikân, a.g.e., C. I, s. 108.

¹²¹ İbn-i Şehbe, a.g.e., C. II, s. 45.

¹²² İbn-i Şehbe, a.g.e., C. I, s. 79.

¹²³ İbn-i Kesir, a.g.e., C. XII, s. 51

4. Erbil Döneminde Eğitim Sistemi

4.1. Çocukların Eğitimi

Çocukların eğitimi küttab veya mescitlerde verilen dersler yolu ile olurdu. Zira Erbil halkı çocukların Kur'an ve Hadis öğrenmelerine büyük önem verirdi. Çocuklar sıbyan mekteplerinde ayrıca hat dersleri alıyordu. Irak ve Şam bölgesinde de durum aynıydı. Bu bölgelerde genellikle çocukların eğitimi beş veya altı yaşlarında başlardı. Çocuk küttap veya mescitte kendisine tayin edilen muallimin gözetiminde yetişirdi. 542/1147'de vefat eden Ebu Bekr el-Arabi'nin biyografisinden anlaşıldığı üzere sistem şu şekilde işliyordu: Çocuk temyiz çağına ulaştığı zaman okula gönderilir; Arapça, hat ve matematik öğrenirdi. Öğrenci bunların tamamından veya bir kısmından başarılı olunca bir üst sınıfa geçer ve her gün çeyrek hizb, yarım hizb veya tam hizb Kur'an ezberlemeye başlardı. Bunun dışında ünlü seyyah İbn-i Batuta buradaki eğitim sistemini şu sözlerle ifade eder: "Bu doğu memleketlerinin tamamında Kur'an'ın unutulup yok olmasından endişe ettikleri için küçük yaşlarda çocuklara Kur'an öğretilirdi. Ayrıca hat, şiir ve bunların dışında bazı ilimler de öğretiliyordu." Ayrıca buradaki eğitime dair; *Buranın halkının hat ilminde kendilerine özel bir kuralı vardı. Burada hat hocaları öğrenciler ile birebir ilgilenirdi. Bunun dışında da sıbyan mekteplerinde olmayan ancak halkın öğrendiği başka sanat dalları da bulunmaktaydı.*¹²⁴ ifadeleri de kaynaklarda geçmektedir. İbn-i Batuta da buna benzer şeyler söylemiştir: *Buradaki okullarda hat hocası başka, Kur'an hocası başkadır. Hat hocası öğrencilere şiir ve buna benzer şeyler yazdırmasına rağmen saygılarından dolayı Kur'an'ı ders levhalarına yazmıyorlardı. Öğrenci hat dersini alınca evine giderdi. Çünkü hat hocası hattan başka bir şey öğretmezdi çocuğa.*¹²⁵ Bu dönemde İslam devletlerine bakıldığında küttaplarda verilen derslerin birbiriye benzerlik gösterdiğini görmekteyiz. Çünkü Erbil'den farklı bir coğrafya olan Kuzey Afrika'da da küttaplar talebelerine Kuran'ın irabını ve bu konuda gerekli olan hareke, hece, duraklar, tilavet gibi ilimleri öğretmektedir. Bunların yanında Matematik, Arapça, şiir, edebiyat gibi

¹²⁴ Demir Bekir, **Hız Peygamber ve Çocuk Eğitimi**, İnsan Vakfı: İstanbul, 1. Baskı, 2002, s. 110.

¹²⁵ Haydar Ahmet Halid, **el-Medaris ve Nizam et-ta'lim**, nşr: el-Müessesese el-Cami'iyye, 2001, s. 61. Bkz., Mehtme emin ay, Din Eğitimiinde mukafat ve Caza, İzmir: 1. Baskı, s. 19, 120, 121, 2008

ilimleri de öğretmekte ve bunları öğretirken talebelerle birebir ilgilenerek yeri geldiğinde ceza verip mükafatlandırmaktadır.¹²⁶

Çocuklar okula gidip gelmeye başladıkları zaman, aileleri onların gidiş ve dönüşlerinde onlara refakat edecek bir kimse sağlamakla yükümlü idi. Bu görevliye “Saik” denirdi. Bu görevlinin güvenilir ve işinin ehli bir kişi olması gerekirdi. Zira bu görevli çocukları götürüp getirirken onlarla yalnız kalıyor ve kadınların içine giriyordu.

İbnü'l-Müstevfi'nin “*Tarih-i Erbil*” adlı eserinde Erbil'de çocuklara ders veren bazı öğretmenlerin isimlerini zikretmiştir. Bunların arasında Erbil'e göç eden ve burada birçok çocuğa hat dersi veren Ebu Abdullah Muhammed b. Abdülaziz b. Abdürrezzak el-Mağribi ve Ebu'l-Ferec b. Ebu'l-Berekat b. Ebu'l-Fevaris b. Ebu Mansur b. el-Haris en-Nehravani de bulunmaktadır.

İbnü'l-Müstevfi bu isimler arasında Erbil kalesindeki medresenin karşısındaki mescitte çocuklara ders veren Hüseyin b. Hasan b. Abdullah el-Erbili'yi de zikreder. Bu kişi aynı zamanda hat öğrenmesi için küçük yaşta İbnü'l-Müstevfi'nin kendisine teslim edildiği kişidir. Bu muallimlerden biri de İbn-i Zukayzik'tir. Tam adı Ebu Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Mansur Mulaib olan İbn-i Zukayzik Erbil'e geldi ve burada ikamet ederek yıllarca çocuklara ders verdikten sonra el-Halle'ye göç etti.

İbnü'l-Müstevfi'nin zikrettiği isimler arasında son derece güzel bir hat yazısına sahip olan ve bundan dolayı da Sultan Gökbörü'nün kâtibi olan Ebu'l-Mecid Esad b. İbrahim b. Ebu'l-Hasen b. Ali b. Ali el-Erbili de bulunmaktadır.¹²⁷

4.2. Gençlerin Eğitimi

Küttapların yanında iyi bir yazı eğitimi alıp başarılı olan çocuklar bir üst sınıfa geçerler ve bu sınıfta artık meşhur hocaların yanında ders okurdu. Başlangıçta tecvid, tertil, sarf ve nahiv ilimlerine dair yazılmış muhtasar kitaplar okunur, daha sonra Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasına yardımcı olacak kaide ve ilkeler öğrenilirdi. Bunun dışında bazı ilim dallarında

¹²⁶ İbn Sahnun, **Eğitim ve Öğretiminin Esasları**, inceleme ve çeviri: M. Faruk Bayraktar, M.Ü. İFAV Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2014, s. 62-82.

¹²⁷ İbnü'l-Müstevfi, **a.g.e.(el-has bi-lşuara ve üdeba)** C.V, s. 43, 67, 71.

genişçe bir eğitim alırlardı. Bu eğitim seviyesinde genellikle 10-14 yaş arasındaki gençler olurdu. İbn-i Asakir'in zikrettiğine göre bu öğrencilerden biri olan Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Ebu Zür'a er-Razi 349/960'da henüz 14 yaşında hadis öğrenmek amacı ile Şam'a geldi. İbn-i Asakir'in zikrettiği bir diğer isim olan Ömer b. Ahmed Şahin, 297/910'de doğmuş ve ilk defa 308/920'de hadis okumaya başlamış ve 11 yıl boyunca eğitim almıştır. Bu seviyede bir eğitim halkasına katılmak için Kur'an-ı Kerim'in iyice anlaşılıp ezberlenmiş olması gerekirdi.¹²⁸

Burada küçük yaşta okuyanlardan biri olan Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Hallikân el-Erbili eş-Şafii, 608/1211'de Erbil'de doğdu ve burada Ebu Muhammed b. Hibetullah b. Mükrim es-Sufi'den "*Sahih-i Buhari*" okudu. Kendisine ayrıca el-Müeyyid et-Tusi, Aziz el-Herevi ve Zeyneb eş-Şi'riyye de çocukken icazet vermiştir. Üstün yetenekli, sağlam temelli ve sanatkâr birisi olan Ahmed el-Erbili aynı zamanda fetva verebilecek düzeyde mezhep bilgisine sahipti. Bunların dışında Arapça, şiir ve tarihi olayları da iyi bilen el-Erbili ilim yolculuğunda Şam'a uğramış, Musul'da Kemaluddin Ebu Yunus'un yanında fıkıh eğitimi almış; Halep'te Kadı Bahauddin b. Şeddad ve bazı diğer hocalardan da dersler almıştır.¹²⁹

4.3. Yetişkinlerin Eğitimi

Eğitim merkezlerinde eğitimlerini tamamlayan gençler bundan sonra bir üst merhaleye geçiyorlar ve burada Hadis, Fıkıh, Tefsir, Usul, Arapça ve Belagat gibi dini ilimlerde ileri seviyede bir eğitim alıyorlardı. Bu seviyedeki öğrenciler hocaların meclislerine otururlar bu ismini saydığımız alanlarda ileri seviye kitapları okurlardı. Hoca, öğrencilere kitabı açıklar, yorumlar ve ayrıntılı bilgiler verirdi. Öğrenciye ve hocaya bir fikir ve yorum özgürlüğü kazandıran bu ileri seviye eğitimin hedefi, İslami ilke ve öğretilerin daha açık bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktır. Bu merhalede verilen eğitimi şekil olarak, halka sistemi ve meclis sistemi şeklinde iki gruba ayırabiliriz. Halka sisteminde öğrenciler hocanın etrafında halka oluşturur ve bu derse katılacak öğrencilerin sayısı bellidir. Meclis sisteminde ise sayı belli değildir ve derslere genelde çok sayıda insan katılır. Bu iki sistem sadece Halep ve Şam'da

¹²⁸ Ekrem Hilmi Ferhat Ahmed, **et-Turasu'l-İslami fi'ş-Şam ve'l-Irak**, Kahire: Mektebet-ü Zehra, 2004, s. 32. Bkz., Yaşar Farsahoğlu, **Duygu Eğitimi**, İstanbul: 2. Baskı, s. 57, 2012.

¹²⁹ a.g.e., s. 33.

değil Erbil'deki kale mescitinde de uygulanmaktaydı.¹³⁰ Şimdi bu iki sistemi biraz daha açmak yerinde olacaktır:

4.3.1. Halka Sistemi

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu sistemde öğrenciler hocanın etrafında halka oluşturur ve sayıları bellidir. Bu eğitim sistemi hicri dördüncü asra kadar devam etmiştir. Burada halka ile asıl kastedilen eğitimi verilen dersler grubudur. Örnek olarak İmam Hanife ve İmam Malik'te derslerini camide halka şeklinde vermiştir. Bilindiği gibi camide ders verme usulünü Hz. Peygamber koymuştu.¹³¹ Bu dönemdeki meşhur halkalar ve hocaları şunlardır; Ebu Ali el-Farisi'nin Halep, Erbil ve Şam'daki halkaları. Ebu Abbas el-Hıdır b. Nasr b. Ukayl b. Nasr el-Ukayli'nin halkası. İzzuddin Ebu'l-Kasım Nasr b. Ukayl'in halkası. Razi'nin *el-Mühezzeb*'ini şerh eden büyük âlim Osman b. İsa b. Derbas'ın halkası. Çeşitli eğitim alanlarında düzenlenen bu tarz eğitim halkalarını Şam'da da görmek mümkündür. Örneğin Ebu'l-Hasen Muhammed b. Nadr'in Şam Mescidi'nde kıraat dersleri verdiği büyük bir ders halkası bulunmaktaydı.¹³²

4.3.2. Meclis Sistemi

Bu sistemde hoca oturup ders anlatırken öğrenciler de onun gibi oturup dersi dinlerdi. Bu eğitim sistemi dördüncü yüzyıl ve öncesinde Musul, Şam ve Erbil'de yüksek eğitim şekillerinden birisi olarak kabul edilmiştir. 379/989'da vefat eden Dımaşkîli muhaddis Süleyman er-Reb'ied-Dımaşkî'nin ve İbn-i Ahzam Dımaşkî olarak tanınan Muhammed b. en-Nadir b. Mürre'nin meclisleri bu tarz eğitimlerin verildiği meşhur meclislerdendir. Belağat ilminde ilk defa kitap yazan ve onlarca kitabın da yazarı olan İbnü'l-Müstevfi'nin de Fıkıh, hadis, dil ve edebiyat dersleri verdiği bir meclisi bulunmaktaydı. Bu meclisine birçok ilim adamı ve toplumun önde gelen kişiler katılırdı. Erbil ve Musul'da ilgi gören ilim meclislerin birisi de 328/940'de vefat eden Muhammed b. Kasım el-Enbari'nin meclisiydi. Bu mecliste hadis, tefsir, tarihi olaylar ve rivayetler, şiirler müzakere edilirdi. Görüldüğü üzere bu

¹³⁰ Recai Dogan, Remizye Ege, **Din Eğitimi**, Grafiker Yayınları: Ankara, 1. Basık, 2002, s. 324.

¹³¹ Mehmet Faruk Bayraktar, **Din Eğitim Münasebetleri**, M.Ü. İFAV, 10. Baskı, İstanbul, s. 88, 2015

¹³² Bkz., **a.g.e.**, s. 64; Ekrem Hilmi Ferhat Ahmed, **a.g.e.**, s. 35-36;

meclislerde fıkıh ve hadis gibi çok çeşitli ilimler bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra burada münazara, konferans ve şairler meclisi gibi farklı meclisler de bulunuyordu. Bu tarz meclisler genellikle İbnü'l-Müstevfi ve onun gibi bazı âlimlerin de katılımı ile Muzafferuddin Gökbörü'nün Erbil'deki kalesinin içerisinde yapılırdı.

Erbil'de hadis meclisi olanlardan birisi de Ebu'l-Vakt Abdu'l-Evvel b. Ebu Abdullah İsa es-Sicri'ydi. Genelde ali isnad hadislerin müzakere edildiği bu meclisteki dersler o kadar uzadı ki; burada yetişen sonraki dönem öğrencileri gelip ilk dönem öğrencileri ile aynı meclise katılmaya başladı. İbn-i Hallikân Erbil'deki meclislerle ilgili şunları aktarır: “*Ben 621/1224 yılının bazı aylarında Erbil'de Salih Ebu Cafer Muhammed b. Hibetullah b. el-Mükrim b. Abdullah es-Sofi el-Bağdadi'nin meclisinde Sahih-i Buhari derslerine katıldım.*”¹³³

Erbil, Musul, Halep, Kudüs ve Dimaşk gibi şehirlerdeki medreselerde çok büyük etkileri olan âlimlerden birisi de Şehr-i zûri olarak şöhret bulan, İbn-i Salah olarak tanınan ve Takiyyuddin el-Fakih eş-Şafii lakaplı Ebu Amr Osman b. Abdurrahman b. eş-Şirhani'dir. Kendi döneminde Tefsir, fıkıh, hadis ve rical ilminde önde gelenlerden biri olan İbn-i Salah birçok ilim dalında katkıda bulunmuş ve sağlam fetvalar vermiş biriydi. İbn-i Hallikân onunla ilgili şunları söyler: *Kendisinden istifade ettiğim üstatlarımdan birisi olan İbn-i Salah babasından fıkıh öğrenmiş, daha sonra babası onu Musul'a göndermiş ve burada bir süre ilim ile meşgul olduktan sonra Şeyh Allame İmadeddin Ebu Hamid b. Yunus b. Men'a'nın yanına gelmiştir. Burada bir süre kaldıktan sonra Horasan'a gelmiş ve burada hadis eğitimi almıştır. Daha sonra Şam'a gelerek burada ikamet etmiş ve Kudüs'teki Nasriye medresesinde müderrislik yapmaya başlamıştır. Burada kaldığı sürece insanlar onun ilminden istifade etmişlerdi. Ancak o burada durmayıp Dimaşk'a dönerek buradaki Revahiye medresesinde hocalık yapmıştır. Ben, 632/1235 yılı Şevval ayı başlarında İbn-i Salah'ın yanına geldim ve kendisinin ilminden faydalanarak bir yılını Dimaşk'ta onun yanında geçirdim. İbn-i Salah hadisle ilgili çok faydalı bir kitap ve bir de Hac menasiki ile ilgili bir*

¹³³ Ekrem Hilmi Ferhad, **et-Turasu'l-İlmi fi'l-Irak ve's-Şam**, Mektebetü'z-zehra, el-Kahire, 1. Baskı, 2004, s. 36.

kitap yazmıştır. Kendisi 643/1245 yılı 24 Rebiulahir Çarşamba sabahında vefat edinceye kadar samimi ve düzgün bir şekilde ilim öğrenmek ve öğretmekle meşgul olmuştur.¹³⁴

Sonuç olarak; Erbil’de tatbik edilen programa göre başlangıçta çocuklar Küttap’ta Kur’an, namaz, okuma yazma, sarf, Arapça derslerini mecburi olarak görüyor ve eğitimde temel bilgileri almış oluyorlardı. Böylelikle derslerdeki asıl gaye olan Kur’an’ın öğretilmesi gerçekleşmiş oluyordu. Bundan sonra kabiliyetleri ve diğer şartlar elverdiği ölçüde öğrenciler üst sınıflarda Kur’an’ın ezberlenmesi, matematik, şiir, tarih gibi dersler almaktaydı. Ardından bir üst merhaleye geçen öğrenciler yetişkinlik dönemlerinde temel İslam ilimleri olan hadis, fıkıh, tefsir ilimleri ayrıca belağat ilminin inceliklerini görmekteydi. Bu ilimler ilk dönemlerde mescid, cami ve Küttab gibi kurumlarda yapılıırken zamanla ihtiyaca karşılık vermemesi sebebiyle yerini medreselere bırakmıştır.¹³⁵

4.4. Erbil’deki Mescidler ve Medreseler

İslam âleminin muasır merkezleri olan Halep ve Musul’un aksine bu dönemde Erbil’de eğitim ve kültüre dair inşa edilen kurumlarla ilgili çok fazla bilgiye sahip değiliz. Dolayısı ile bu bilgiler konuyu tam anlamıyla aydınlatmak için yetersiz kalıyor. Buna rağmen biz bu kurumlarla ilgili bazı bilgilere ulaşma imkânı bulduk. Öncelikle belirtmek isteriz ki; o dönemde yaşayan âlimler, İbn-i Hallikân’ın tabiri ile Gökbörü’nün onlara kol kanat gemesi ve ellerinden tutması ve ilme kıymet vermesi sebebiyle çok şanslıydılar.¹³⁶ İbn-i Hallikân’ın anlattıklarından, Gökbörü’nün ilme ve âlimlere ne kadar kıymet verdiği anlaşılıyor. Öyle ki kendisi bundan dolayı ilim ehlerinden sayılıyordu. Zira İbn-i Hallikân’ın anlattığına göre Gökbörü hadis ve tarih ilmi ile yakından ilgiliydi. Faslı muhaddislerden birisi Gökbörü ’ye “Müsned-i Ehl-i Beyt” isimli hadis kitabını sema yolu ile rivayet ettiği gibi, kendisi de 606/1209’da İbn-i Dihye’den “*et-Tenvir fi Mevlidi’s-Siraci’l-Munir*” isimli eserini dinlemiştir. İbn-i Hallikân bizzat kendisi bu kitabı 626/1228’de sema yolu ile Gökbörü’ye rivayet etmiştir. Gökbörü’nün ilim sevgisi öyle bir boyuta ulaşmıştı ki; kendisi Halep’te bulunan Kadı İbn-i Şeddad’a İbn-i Hallikân ve kardeşi ile ilgilenmesi için bir mektup

¹³⁴ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. III, s. 226.

¹³⁵ Mehmet Faruk, Bayraktar, **İslam Eğitimde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri**, M.Ü.İFAV yayınları, İstanbul, 10. Baskı, s.90-91, 2010

¹³⁶ Muhsin Muhammed Hüseyin, **a.g.e.**, s. 252.

yazmıştır. Bunun üzerine İbn-i Şeddad onları medresesinde ağırlamış ve bütün ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamıştır. Sadece bu olay bile Gökbörü'nün ilim ehli ile olan irtibatının ne derece güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin; Şeyh Ömer Sühreverdi, Bağdat'tan kendisine bir âlime yardımcı olması için bir mektup yazmıştır. İbn-i Müstevfi'nin hocası olan Mübarek b. Tahir el-Huzai, insanların bir takım sorunlarını çözmek için Sultan ile insanlar arasında elçilik yapardı.¹³⁷ Durum böyle olunca Erbil şehrinin âlimler için bu kadar kıymetli olmasının, her taraftan âlimlerin buraya gelmesinin ve Erbil'in sokaklarının ilimle dolmasının sebebi de anlaşılmış oluyor. Erbil bu sayede ilmin ve kültürün yalnızca Bağdat, Musul, Şam, Kahire ve bunlar gibi büyük şehirlerin veya başkentlerin tekelinde olmadığını kanıtlanmasının yanı sıra Harran ve Vasıt gibi şehirler için de örnek oldu. Erbil halkının ilme olan sevgisinin yeni olmadığını söyleyebiliriz. Zira İbn-ü'l-Müstevfi, Erbil halkından birçok kişinin 463/1070'de Bağdat'ta Kadı b. Mühtedi ve Hatip el-Bağdadi'den hadis dersleri aldığını naklediyor.¹³⁸ İbn-i Sem'ani bunlarla ilgili şunları aktarıyor: “Bu grubun içerisinde Ebu Ahmed el-Kasım b. Muzaffer Şehr-i zûri el-Erbili ve Ebu Süleyman Davud b. Muhammed b. Hüseyin b. Ebu Hâlid el-Erbili gibi isimler vardı. Ebu Süleyman 520/1126'lı yıllarda genç bir delikanlı olarak Merv şehrine geldi ve burada Havraniye medresesinde kalarak bizimle beraber hadis ile uğraştı. Burada bizim yanımızda bir süre kaldıktan sonra Maveraünnehir'e gitti ve ben sonra onun Hüseyin b. Şafii ed-Dımaşkî ile birlikte yaptıkları derleme eserin bir cüzünü gördüm”¹³⁹

Bunlarla birlikte Erbil Kalesinde uzun süre ilmi hareketlilik yaşanmıştır. İbnü'l-Müstevfi konu ile ilgili şunları söyler; “*Kuşeyri Risalesi* 504/1154'te bu kalede yazıldı ve Ahmed b. Ömer b. Nasır el-Erbili el-Fakih 551/1156'da bu kalede “*el-Muhlasıyat*” isimli eseri ders olarak okutmuştur. Erbil halkından olan Muhammed b. İbrahim el-Erbili 566/1170'de Mekke'de Hüseyin b. Ali el-Batlayusi'den hadis dersleri almış ve 591/1194'te vefat eden Ahmed b. Osman ez-Zerzari de hadis ilmi tahsil etmek için Bağdat, Kahire ve İsfahan gibi ülkelere ilim yolculuğuna çıkmıştır.”¹⁴⁰

¹³⁷ Sami b. Hamas es-Sakar, **a.g.e.**, s. 91.

¹³⁸ **a.g.e.**, s. 92.

¹³⁹ **a.g.e.**, s. 93.

¹⁴⁰ İbnü'l Mustevfi, **a.g.e.**, C.III, s.150-170.

Birinci kısımda da söylediğimiz gibi Erbil halkından birçok kişi ilim tahsili için Bağdat'a gitmiştir. Nizamiye medresesinde fıkıh öğrendikten sonra ders vermek ve kitap yazmak için Erbil'e geri dönen İlyas b. Mescit el-Erbili (ö. 601/1204) bunlardan sadece biridir. Bu kişiler arasında 580/1184'de Şam'da vefat eden Muhammed b. Abdülaziz el-Erbili ve Muhammed b. İsmail b. Müslim el-Erbili (ö.618/1221) gibi Nizamiye medresesinde hocalık yapanlar dahi olmuştur. Muhammed b. İsmail el-Erbili Bağdat'a gelerek burada Necib es-Sühreverdi ile birlikte kaldıktan sonra Erbil'e döndüğünde Tasavvuf Şeyhülislamlığına getirildi. Bu isimlerden birisi de ilim yolculuğuna çıkıp Nizamiye medresesinde fıkıh eğitimi alan Muhammed b. İbrahim b. Hallikân'dır. Bağdat'a döndükten sonra 610/1213'te vefat edinceye kadar müderrislik yapmış ve fetva işleri ile uğraşmıştır.

Bütün bunlardan dolayı böyle bir şehirde ilmin sürekli canlı kalması ve gelişmesi son derece normaldir. Burada özellikle etkili olan şey bu ilmi hareketliliğin o asrın tamamında devam etmesidir. Zira Atabey emirleri ilmin ve kültürün korunması ve medreseler kurulması için özel çaba sarf etmişlerdir. Öyle ki Atabeyler döneminde Musul'da 28 medrese, 18 daru'l-hadis ve 27 hankâh bulunduğunu söyleniyor. Burada bahsi geçen dönemin Atabey Seyfettin Gazi (ö.544/1149) dönemi olduğunu söyleyebiliriz. Bundan dolayı (İbn-i Müstavfi'nin söylediğine göre) günümüzdeki fakülteler gibi sayılan beş medrese, Daru'l-Hadis ve çok sayıda sosyal merkezlerin açılmasından sonra Erbil'deki medreselerin sayılarında artış görüldü.¹⁴¹ Erbil'de bulunan medreseler şunlardır:

4.4.1. Ukayliye Medresesi

İslam tarihi boyunca Erbil'de kurulan ilk medresenin bu medrese olduğu düşünülüyor. Medresenin ismi Rabad Medresesi olsa da, 478/1085'te Erbil'de doğan ve bu şehrin önde gelen âlimlerinden olan fakih Ebu'l-Abbas Hıdr b. Nasr b. Ukayl b. Nasr b. Ukayl'e nispetle Ukayliye diye anılmıştır.¹⁴²

İbn-i Ukayl, fakih, mezhep bilgini, feraiz ve ilm-i hilafı bilen birisiydi. Bağdat Nizamiye medresesinde el-Keya el-Harrasi (ö. 504/1110) olarak tanınan Şeyhu'l-İslam Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Tabri eş-Şafii ve İbn-i Şaşi olarak tanınan Şeyh Ebu Bekir

¹⁴¹ a.g.e., s.94.

¹⁴² Muhsin Muhammed Hüseyin, a.g.e., s. 254.

Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Ömer eş-Şafii gibi Bağdatlı birçok hocanın yanında ilim tahsil etti. Daha sonra Erbil'e döndü ve Emir Ebu Mansur Serftekin 'in kendisi için 533/1138'de yaptırdığı kale medresesinde bir süre müderrislik yaptı. Fıkıh, tefsir ve diğer İslami ilimlerde birçok eser telif etmiş olan İbn-i Ukayl, Allah Rasulü(s.a.v.)'ne ait 26 hutbeyi zikrettiği bir kitap yazmıştır. Yazdığı kitapların her biri bir kaynak olmuş, insanların ilgisini kazanmış ve fayda sağlamıştır. İbn-i Ukayl salih, ibadete düşkün, zühd ve vera sahibi bir kişiydi. Kendisine doğum tarihi sorulduğunda “ 478/1085'de olduğunu zannediyorum” diye cevap vermiştir. 14 Cemaziyelahir 567/1171'de Cuma gecesini Erbil'de vefat etmiş ve Rabad'da bulunan medresesindeki tekli kubbenin altına defnedilmiştir.¹⁴³

Allame Şirazi'nin *el-Mühezzebe* isimli eserini “*el-İstiksa bi mezhebi'l-fukaha*” isimli eserinde şerh eden Osman b. İsa b. Derbas el-Hizbani bu medreseden mezun olmuştur. Buradan mezun olanlardan birisi de İbn-i Ukayl'in yeğeni İzzuddin Ebu'l-Kasım Nasr b. Ukayl b. Nasr olmuştur. İbn-i Ukayl vefat edince yerine ismini zikrettiğimiz bu yeğeni geçmiştir.¹⁴⁴

Şeyh allame Abdullah Farhadi, bu medresenin 533/1139 yılında Muzafferuddin'in babası tarafından İbn-i Ukayl'in ders vermesi amacı ile yaptırıldığını ve Sultan Muzaffer'in medreseyi yeniden inşa ettirdiğini söylüyor. Zira Muzafferuddin'in doğumu 549/1126'dan ve medresenin yapılışından öncedir. Sultan Muzafferuddin daha sonra ayrıca Muzafferiyeye Medresesini yaptırmıştır.¹⁴⁵

4.4.2. Kale Medresesi

Bu medresede Hıdır b. Nasr b. Ukayl, Hıdır'ın yeğeni Nasr b. Ukayl¹⁴⁶ ve Kadı Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah b. Ebu Bekir el-Mehani gibi müderrisler hocalık yapmıştır. El-Mehani, Erbil'de bir süre ikamet etmiş ve kadılık yapmıştır. Ancak damadının rüşvet aldığı gerekçesiyle bu görevden azledilmiştir. Şafi mezhebini iyi bilen bir isim olan el-Mehani, bir

¹⁴³ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. II, s. 237.

¹⁴⁴ Muhsin Muhammed Hüseyin, **a.g.e.**, s. 256.

¹⁴⁵ Abdullah Farhadi, **el-İklil fi Mehasin-i Erbil**, Erbil: Salahuddin Matbaası I. Baskı, 2001, s. 8.

¹⁴⁶ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C.II, s. 10.

süre Musul'da da ikamet etmiş ve burada iken, Kale, Rabad ve Fakîra (Tîn) medreselerinde hocalık yapmıştır.¹⁴⁷

Ziyaüddin lakaplı Osman b. İsa b. Derbas, bu medreseden mezun olan âlimlerden birisidir. Kendi zamanında Şafii fukahasının önde gelenlerinden olan Ziyaüddin gençliğinde Erbil'de Şeyh Ebu'l-Abbas Hıdır b. Ukayl'in yanında ilim tahsil ettikten sonra Şam'a gelerek burada fıkıh ve usul-ü fıkıh alanında iyi bir eğitim aldı. Ebu İshak eş-Şirazi 'ye ait olan Şafii fıkıh kitabı "*el-Mühezzeb*"i daha önce yapılmamış bir güzellikle yirmi ciltte şerh etti. Tamamlayamadığı bu eserine "*el-İstiksa li-mezhebi'l-fukaha*" ismini veren Ziyaüddin bunun dışında Şirazi'nin usul-ü fıkıh'a dair yazdığı "*el-Lüma*" isimli eserinin üzerine de çok iyi bir şerh yazdı. Emir Cemaluddin Hoşterin el-Hakkâri, kendisi için Kahire'de bir medrese yaptırdı ve Ziyaüddin'e burada ders verme görevini verdi. 602/1206'de Kahire'de 90 yaşlarında vefat edinceye kadar burada ders vermeye devam etti. Cenazesi el-Karafetü's-Sügra'ya defnedildi.¹⁴⁸

4.4.3. Mücahidiye Medresesi

Bu medrese Mücahiduddin Kaymaz'a nispetle bu ismi almıştır. Mücahiduddin, Zeynuddin Ali Küçük'ün kölesi iken onu azat etti, kendisine kıymet verdi ve onu kendi evlatları olan Muzafferuddin ve Zeynuddin Yusuf'tan sonra Atabey olarak tayin etti. Onlarca vakıf kurup çok değerli eşyalarını da buralara vakfeden hayırsever biri olan Mücahiduddin 16 yıl boyunca Erbil emirliği yaptıktan sonra 571/1176'da Musul'a geldi ve Musul'un işlerinden sorumlu olarak burada ikamet etmeye başladı. Burada Musul'un gelirleri ile ilgilendi, birçok işler yaptı ve büyük bir mescit, bir medrese ve bir de hankâh yaptırdı. Bu yapı Kırmızı Mescidi ve Mücahid Mescidi isimleri ile anılmaktadır.¹⁴⁹

Tacuddin es-Sübki'nin "*Tabakatu's-Şafiiyye*" isimli eserinde anlattığına göre bu medreseden mezun olan âlimlerden biri olan Allame Necmuddin Ömer b. İbrahim b. Ebu Bekir b. Hallikân, 609/1212'da vefat edinceye kadar Mücahiduddin 'in Erbil'de kurduğu

¹⁴⁷ İbnü'l-Mütevfi, **a.g.e.**, s. 158.

¹⁴⁸ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. III, s. 242.

¹⁴⁹ Abdullah Farhadi, **a.g.e.**, s. 95.

medresede dersler vermiş fakih ve üstün meziyetleri olan bir kişiydi.¹⁵⁰ Necmuddin'in vefatından sonra yerine, Muhammed b. Abdullatif el-Kazvini geldi. Bu medresede vefat edinceye kadar dersler veren el-Kazvini ile ilgili İbnü'l-Müstevfi şunları söylüyor: “ el-Kazvini, usulü ve mezheplerin görüşlerini iyi bilen bir âlimdi. Babası Abdullatif de oğlu gibi fıkıh ve şiir bilgisi olan biriydi.”¹⁵¹

4.4.4. el-Fakîra / Tıyn Medresesi

İbnü'l-Müstevfi'nin anlattığına göre Tıyn medresesi olarak da bilinen el-Fakîra medresesinin hocalığını Kale ve Rabad medreselerinde de hocalık yapmış olan Kadı Muhammed b. Abdullah el-Mehani yapmıştır. Bu medreseyi el-Fakir Muzafferuddin Gökbörü bir grup Şafii fıkıhçısı için vakfetmiştir.¹⁵²

İbnü'l-Fûti, Mucem'inde Gökbörü'nün Erbil'deki bu medresenin yanına yaptırdığı hankâh'ın şeyhi¹⁵³ olarak Bedel b. Halil el-Erbili es-Sufi'yi zikreder.¹⁵⁴

4.4.5. el-Melik el-Muazzam / Muzafferiyye Medresesi

Gökbörü'nün kurduğu bu medresede, önceki medreselerdeki durumun aksine yalnızca bir mezhep değil, Hanefi ve Şafii mezhebine göre eğitim verilirdi. Gökbörü, son derece önem verdiği için bu medreseye sürekli gelir, sofralar kurdurur ve dini musiki tertip ettirirdi. İbn-i Hallikân, babası bu medresede ders verdiği zaman 608/1211'de burada doğdu. İbn-i Hallikân'ın babası, 610/1213'de vefat edinceye kadar burada ders vermeye devam etti.¹⁵⁵

Bu medresede ders veren müderrislerden birisi de Ebu Hafs Ömer b. İbrahim b. Hallikân'dır. Daha önce de ifade edildiği gibi Gökbörü onu, Arafat dağına su ulaştırmak için yapılan su kanalları ve su kuyuları gibi hacıların bazı ihtiyaçları karşılamak üzere Mekke'ye gönderirdi. Ebu Ahmed b. Abdülvehhab, Ebu Ferec Muhammed el-Vasıtı ve Ebu'l-Hasen Ali

¹⁵⁰ Tacuddin es-Sübki, **a.g.e.**, C. IV, s. 416.

¹⁵¹ Sakar, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁵² İbnü'l-Müstevfi, **a.g.e.**, s.159.

¹⁵³ İbnü'l-Fûti, **Mucem**, C. VI, 1226, s. 623.

¹⁵⁴ Sakar, **a.g.e.**, s.95.

¹⁵⁵ Muhsin Muhammed Hüseyin, **a.g.e.**, s. 258.

b. Ebu'l-Kerem gibi isimlerden hadis icazet alan Ebu Hafs, Mekke'de dinlediği hadisleri Erbil'de sema yolu ile insanlara aktarıyordu. Ebu Hafs h. 609'da vefat etti ve Erbil'deki umumi kabristanlığa defnedildi. Ebu Hafs'ın vefatının ardından ders verdiği kürsüye Erbil'in önde gelen ailelerinden birine mensup olan Şerefuddin lakaplı Ebu'l-Fadl Ahmed b. Şeyh Allame Kemaluddin Ebu'l-Feth Musa b. eş-Şeyh Radiyyuddin Ebu'l-Fadl Yunus b. Muhammed b. Men'a el-Erbili gelmiştir.¹⁵⁶

İbn-i Hallikân şöyle der: “Şerefuddin, hafızası kuvvetli, zihninde birçok mesele bulunan bir kişi olmasının yanı sıra herkes tarafından tanınan, güzel görünümlü biri idi. “*et-Tenbih fi'l-Fıkh*” isimli eser üzerine bir şerh yazmasının yanı sıra “*İhya-i Ulumiddin*” in büyük ve küçük olmak üzere iki defa muhtasarını yazdı. Bir grup insana ezbere okumak sureti ile İhya dersleri verdi. Babasının vefatından sonra Gökbörü'nün medresesinde dersler vermeye başladı. İbn-i Hallikân kendisi ile ilgili şöyle söylüyor: “Ben de küçükken bu derslere katıldım ve onun gibi ders anlatan birini görmedim. Kendisi dünyayı benim gözümde küçülten bir zattır.”¹⁵⁷

Tacu's-Sübki, *Tabakat*'ında kendisi ile şunları aktarıyor; “Şerefuddin babasının yanında fıkıh eğitimi alıp mezheplerin görüşlerini iyice öğrendi. Zihninde birçok mesele bulunduran Şerefuddin'in yanında onlarca kişi icazet aldı.”¹⁵⁸

Bu medresedeki Hanefi âlimlerinden birisi de Erbil'de Fıkıh ve Hadis eğitimi aldıktan sonra bu medresede Hanefi fikhına dair dersler veren Ebu Muhammed Ahmed b. Ömer b. Ahmed b. Ebu Şakir İzzi'dir. Kendisi 634 yılındaki Moğol saldırısından sonra Şam'a gidene kadar bu medresede ders vermeye devam etmiştir.¹⁵⁹

eş-Şa'rî (veya eş-Şi'rî) olarak tanınan Ümmü'l-Müeyyid Zeyneb bt. Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Hasan el-Cürcani es-Sofî de bu medreseyi ziyaret eden âlimlerden birisidir. İbn-i Hallikân bu hanımın, birçok âlimden hadis eğitimi ve icazet aldığını aktarır. Ümmü'l-

¹⁵⁶ İbnü'l-Müstevfi, **a.g.e.**, s. 283-284.

¹⁵⁷ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. I, s. 108.

¹⁵⁸ Sübki, **a.g.e.**, C. IV, s.258.

¹⁵⁹ Muhsin Muhammed Hüseyin, **a.g.e.**, C. I, s. 258.

Müeyyid Zeyneb, Keşşaf yazarı Zemahşeri'ye Muzafferiye Medresesinde görev yaptığı sırada icazet vermiştir. İbn-i Hallikân bunun Zemahşeri'nin çocukluğunda gerçekleştiğini aktarır.¹⁶⁰

Şurası da önemli bir nokta ki; Erbil'de bu medreselerin yapılması halifelğin başkentinde yaşanan ilmi canlılığın örnek alınması ile gerçekleşmiştir. Zira Erbil'de yapılan ilk medrese olan "Ukayliye" medresesi tesadüfen yapılmamış; bu medresenin kurucusu olan İbn-i Ukayl'in Bağdat'taki Nizamiye medresesinde okuduktan sonra Erbil'e dönüp burada da bir medrese açma isteği üzerine kurulmuştur. İşaret etmek istediğimiz bir diğer nokta ise Medreselerin bu dönemde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü yegâne yerler olmadığı bilakis bu dönemde âlimlerin aktif olarak kullandıkları mescid derslerinde de bu faaliyetlerin yürütüldüğü gerçeğidir. Nitekim günümüz İslam dünyasında da bu dersler devam ettirilmektedir. İbnü'l-Müstevfi, Erbil'de bu şekilde birçok mescid olduğunu ve kendisinin de bu mescitleri gezip âlimlerin ilmi münazaralarına katıldığını aktarır.¹⁶¹ Yakut el-Hamevi de "Mu'cemü'l-Büldan" isimli eserinde bunun doğruluğunu teyit etmektedir.¹⁶²

4.4.6. Daru'l-Hadis el-Muzafferiyye

Bu hadis okulunu Muzafferuddin Gökbörü kendisi kurmuş ve onun adı ile anılmıştır. Gökbörü, hadis ilmine son derece önem verirdi. Bundan dolayı buradaki hadis derslerine kendisi bizzat katılır, hadis dinleyip rivayet ederdi. Hadis âlimi Şeyh Ömer b. Tarabzad ile Erbil'e gelip burada insanlara Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini okuyan Ali b. Hanbel b. Abdullah er-Rasafi'den 602/1205'te Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini dinlemiştir.¹⁶³ İbnü'l-Müstevfi, kendisi ile ilgili şunları söylüyor: O dönemde yeryüzünde ondan ve İmam Kadı Ebu'l-Feth Muhammed b. Ahmet'ten başka hiç kimse Müsned'i rivayet edemezdi. Daha sonra Şeyh Muhaddis Hanbel Şam'a gidip hadis okuttu.

Beşşar Maruf'a göre Gökbörü'nün açtığı Rabız Medsesesi ve Muzafferiye Darulhadisi İslam âlemindeki en eski hadis okuludur.¹⁶⁴ İbnü'l-Müstevfi'nin anlattığına göre Gökbörü bu hadis okulunu 594/1197 yılında açtı ve açılış için tertip ettiği kutlamada daha

¹⁶⁰ İbn-i Hallikân, **a.g.e.**, C. II, s. 344; Muhsin Muhammed Hüseyin, **a.g.e.**, C. I, s. 260.

¹⁶¹ Sakar, **a.g.e.**, s. 96.

¹⁶² Mevhub Muhammed İsa, **Mesadiru't-Terbiyeti'l-İslamiye**, I. Baskı, İskenderiye, Daru'l-İlm, 2008 s. 350.

¹⁶³ İbnü'l-Müstevfi, **a.g.e.**, s. 162.

¹⁶⁴ Sakar, **a.g.e.**, s. 68; İbnü'l-Müstevfi, **a.g.e.**, s. 126, 144, 159, 194, 405.

sonra bu medresenin baş hocası olarak tayin ettiği Abdullatif el-Kazvini bir konuşma (hutbe) yaptı. Ancak Erbil’de bu dönemde fazla muhaddis bulunmuyordu. Bundan dolayı Gökbörü, İbnü’l-Müstevfi ile bu konuyu konuştu ve İbnü’l-Müstevfi, Tarabzad ve Hanbel’in Bağdat’tan Erbil’e çağırılmasını önerdi. Bu öneri 602/1205’te gerçekleşti ve bu iki hadis âlimi Erbil’e getirildi. Bundan sonra bu iki muhaddisten ders almak için birçok öğrenci Erbil’e geldi. Onlardan bazıları şunlardır: Ömer b. el-Hıdır en-Düneyseri, İsmail b. Abdullah el-Enmati el-Mısri, Ömer b. Bedru’l-Hanefi el-Mevsîlî. Bu tarihten sonra Erbil’de hadis ilminde büyük bir gelişme yaşandı.¹⁶⁵

İbnü’l-Müstevfi, bu hadis okulunda baş hocalık yapan Ebu’l-Hayr Bedel b. Ebu’l-Muammer b. İsmail et-Tebrizi’den şu şekilde söz eder: “ Hadis ilminde meşhur bir âlim olan Ebu’l-Hayr Erbil’de kaldı ve hadis dersleri verdi. Kendisinin Gökbörü’nün yanında üstün bir yeri vardı. Ebu’l-Hayr 555/1160’te doğdu ve kendisine bu hadis okulunda ders verme yetkisi verildi. Burada uzun süre dersler veren Ebu’l-Hayr birçok kitap yazmıştır. Bunlar arasında İbn-i Asakir’in “*Tarih-i Dımaşk*” isimli eserinin muhtasarı, kendi yazdığı küçük bir tarih kitabı ve Allah Rasulü (sav) hakkında yazılanları derlediği altmış ciltlik bir eseri bulunmaktadır.¹⁶⁶

Çok hadis yazıp dinlemek ve hadis yolculuğuna çıkmakla meşhur olan muhaddislerden biri olan Muhammed b. Abdülğani b. Ebu Bekir b. Şüca’ el-Bağdadi (İbn-u Nukta olarak tanınır) Erbil’e geldi ve burada Ebu Muhammed Abdüllatif b. Ebu’n-Necîb Abdülkadir b. Abdullah’ın yanında hadis dersleri almaya başladı. Kendisi buraya 609/1212 Ramazan ayında geldi ve bir eser telif etti.¹⁶⁷

Erbil’de Hüseyin b. Ebu Salih b. Fena et-Tikriti gibi büyük hadis bilginleri yetişmiştir. O, burada İbnü’l-Müstevfi’den *Sahih-i Buhari*’yi dinlemiştir. Dinleyenler arasında Ömer b. Süleyman b. Muhammed el-Hakkâri, Muhammed b. Ömer b. Ali el-Hadisî ve Ahmed b. Davud b. Bilal el-Erbilî gibi isimler de bulunmaktaydı. Ayrıca Erbil’de Ali b. Muhammed b. Hibetullah el-Mükrim el-Bağdadi’nin meclisinde Muhammed b. Ebu’l-Feth el-Hemedani ve

¹⁶⁵ Sakar, **a.g.e.**, s.97.

¹⁶⁶ İbnü’l-Müstevfi, **a.g.e.**, s.144.

¹⁶⁷ İbnü’l-Müstevfi, **a.g.e.**, s.114.

Abdurrahman b. Necm, oğlu Abdullah, Emetullatif ve Emetürrahim gibi isimler Buhari okumalarını dinlemiştir.¹⁶⁸

Erbil’de Ümmü Muhammed Raciye bt. Abdullah gibi kadın hadisçiler de yetişmiştir. İbnü’l-Müstevfi bu kadın hadisçi ile ilgili şunları söylemektedir; “Bağdat’ta hadis dersleri alıp, yine burada hadis rivayetinde bulduktan sonra Erbil’e geldi ve burada hadis dinlemeleri yaptı. Kendisine hadis okunur o da dinler ve onay verirdi. 622/1225’de Erbil’de vefat etti ve Zati kabristanlığına defnedildi.¹⁶⁹

Erbil’de hadis dinleyenlerden birisi de tarihçi Ali b. el-Mükrim İbn-i Hallikân’dır. 621/1224 yılının bazı aylarında Erbil’de hadis dinleyen bu şahıs ile ilgili o dönem onun yanında bulunup hizmetini yapan İbnü’l-Müstevfi şunları söylüyor: *Kendisi Erbil’de hadis dinlemeleri yapardı. 10 Rebiulevvel 620/1223 Cuma gecesi de kendisine hadis okuması yapıldı ve o da dinledi.*

Erbil’e gelip Daru’l-Hadis’te kalan muhaddislerden birisi de el-Bervezi olarak tanınan Abdülgafur b. Bedel b. Hamza et-Tebrizi’dir. Hicri 619’dan sonra Erbil’e gelen bu zat Tûsî olarak tanınan Ebu Muhammed b. Mesud’a ait “*Şerhu’s-Sünne*” isimli eserdeki hadisleri rivayet ediyordu. Erbil’de bu kitaptan seçilmiş bir bölümü okumak isteyenler onun yanına gelip okuyordu.¹⁷⁰

Daru’l-Hadis el-Muzafferiyeye, müderrislere sadece ders yerleri değil, kalacak yerler ve yiyecek-içecek imkânı da sağlıyordu. Bu da muhaddislerin burayı tercih etmeleri noktasında etkili oluyordu. Bundan dolayı burası birçok muhaddisin ikamet yeri olmuştu.

¹⁶⁸ Sakar, **a.g.e.**, s.97.

¹⁶⁹ İbnü’l-Müstevfi, **a.g.e.**, s. 238, 300, 346.

¹⁷⁰ Sakar, **a.g.e.**, s. 97; İbnü’l-Müstevfi, **a.g.e.**, s. 300.

SONUÇ

Tezlim yazarak şü neticeye ölaştım; Selçuklular Abbasi halifeliğini Şii Büveyhî etkisinden kurtardı. Ubeydiler ve Fatımîlere karşı savaştı. Selçuklu devleti, bu üstün gücüne eğitim ve öğretim ile ulaşmıştır. Türklerin emirler için kullandığı bu kelime Türkçe'de emirin eğitimi ve yetişmesinden sorumlu olan görevli için kullanıldığı gibi bir memleketin yöneticisi için de kullanılmıştır. Bundan dolayı bazı ileri gelen devlet yöneticileri için de bu lakap (Örneğin Atabekü'l-Asakir = Başkomutan) kullanılmaya başlandı.

Erbil Atabeyliğinin merkezî yerleşim yerleri olan Erbil, Musul ve Şam vilayetlerinde gerek sosyal hayatta gerekse ilmi ve askeri alanlarda canlanma İmadeddin Zengi önderliğinde yaşanmıştır. İmadeddin Zengi gerek halkına merhameti gerekse ferasetli ve dirayetli bir devlet adamı olması hasebiyle çok sevilen biriydi. Adaleti tesis eden bir devlet adamı olarak zulme uğrayan güçsüz insanlar için de bir kurtuluş kapısı olarak görülüyordu.

Erbil Atabeyliği döneminde büyük ekonomik gelişmeler yaşanmıştır. Zira Erbil halkı özellikle kaliteli mermer ve ahşap üretimi, madencilik, kuyumculuk, ipek, yün ve pamuk dokumacılığı gibi alanlarda ticari faaliyetler yürütüyordu. Bu faaliyetlerden elde edilen vergiler ise devlet bütçesine katkı sağlayıp halka hizmet için kullanılıyordu.

Erbilliler, ülke yönetimi ve siyaset noktasında da başarılı olmuşlardır. İmadeddin Zengi Erbil'in Musul açısından ne kadar önemli olduğunu bilincindeydi. Zira burası Erbil'in İran ve diğer doğu ülkelerine açılan bir kapısı gibiydi. Ayrıca Suriye ve batıya karşı bir savunma noktası olma özelliği taşıyordu. Bundan dolayı İmadeddin Zengi bu bölgeyi kendi egemenliği altına aldı. Bu da Zengi'nin siyasî başarısının etkenlerinden biridir.

Süregelen savaşlar ve ilme rağbetin olmaması sebebiyle Atabeylik Emirliği'nin kurulmasından önce bölgede istikrarlı bir dini eğitim ve öğretim faaliyetinin olmadığını söyleyebiliriz.

Bu dönemde eğitim araçlarından biri olarak kullanılan cami dersleri ile ilgili kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ulaşabildiğimiz kaynaklara göre bu dönemde yalnızca Erbil kalesinin içinde bulunan camii ile birlikte bir medrese bulunmaktaydı. Buradaki eğitim faaliyetleri de son derece yetersizdi.

Atabeyliğin bölgede güven ve istikrarı sağlamasından sonra ilmi hayat canlanmış ve insanlar ilme rağbet göstermişlerdir. Bundan dolayı dönemin meşhur eğitim kurumu olan

Nizamiye medreselerinden sonra Musul Emiri Nurettin Alparslan b. Atabek tarafından bölgede tesis ettiği medreselerin eğitim tarihinde çok önemli bir yer işgal ettiği görülmüştür.

Erbil, Atabeyler döneminde ön plana çıkmış; özellikle Gökbörü döneminde en parlak dönemini yaşamıştır. Emir Gökbörü idarede kabiliyetli, ufku geniş, ilme ve ilim adamlarına ilgi gösteren önemli bir yöneticiydi.

Erbil’de sosyal ve ekonomik hayat Gökbörü döneminde zirveye çıkmıştır. Gökbörü sosyal, ekonomi ve eğitim gibi alanlarda birçok önemli projelere imza atmıştır. Zira Gökbörü kötürüm ve körler için dört tane hankâh, yetimler, dul kadınlar ve küçük çocuklar için evler, hastaneler ve okullar yaptırmasının yanı sıra emzirme çağındaki yetim çocuklar için sütanneler tayin etmiştir.

Erbil’in siyasi alanda etkisi Türkmen asıllı Erbil emiri Zeynuddin Ali Küçük Bektegin döneminde artarak gelişmiştir.

Bu dönemde, bölgede devam eden çok sayıda savaş ve siyasî krizlere rağmen büyük bir ilmî ve fikrî gelişme yaşandığını söyleyebiliriz. Bu ilmi faaliyetlerin bu derece önemli olmasında Erbil Emirliği’nde bulunan güven ve istikrar ortamının yanı sıra savaşların da etkili olduğu düşünülmektedir. Erbil bu dönemde Musul ve Harran gibi yakın yerlere ilaveten doğudaki ve batıdaki İslam ülkelerinden hatta Endülüs’ten bile öğrencilerin ve hocaların ilim tahsil etmek için geldikleri bir yer haline gelmişti.

Erbil dışarıdan birçok alimi çektiği gibi kendi içerisinde de kültürlü, bilgili ve entelektüel bir nesil yetiştirmiştir. Burada birçok ilim alanında yetişen âlimler dünyanın farklı yerlerine dağılarak İslam dünyası siyasi olarak bölünmüş olmasına rağmen kalkınması için katkılarda bulunmuşlar ve sahip oldukları ilimleri oralarda yaymışlardır. Tam adı Ebu’l-Berekat el-Mübarek b. Ebu’l-Feth Ahmed b. el-Mübarek b. Mevhub olan İbn-i Müstavfi bu dönemde Erbil’de yetişmiş olan önemli bir ilmi kişiliktir.

“*Vefayatu’l-Ayân*” kitabının yazarı Ahmed İbn-i Hallikân Erbil’de genel olarak fıkıh ile meşhur olan İbn-i Hallikân ailesinden biridir.

Bütün fertleri eğitim, öğretim ve ilim ile iştigal eden, onlarca eserleri olan ve İslam dünyasınca tanınan İbn-i Men’a ailesi de Erbil’de yetişen ilmî ailelerden biridir. İbn-i Men’a aynı zamanda İbn-i Müstavfi ve İbn-i Hallikân’ın da hocasıdır.

Erbil’de eğitim faaliyetleri de toplumun farklı kesimleri dikkate alınarak yürütülüyordu. İkinci eğitim aşamasına genelde 10 ve 14 yaş aralığındaki çocuklar alınır; bu

seviyede hadis, tecvid, sarf ve nahiv gibi alanlarda muhtasar bir eğitim alınırdı. Yetişkin eğitimi ise bu saydığımız alanlarda ileri seviye bilgiler öğrenilerek verilir; aynı zamanda bu seviyedeki öğrencilere fıkıh, usul-ü fıkıh, lügat ve tefsir dersleri de verilirdi.

Erbil’de eğitim medreseler ve camilerde veriliyordu. Erbil’de örgün ve yaygın eğitimin birbirini destekler şekilde devam ettiğini söyleyebiliriz. Her camide mutlaka ayrıca bir de medrese de bulunurdu. Misal olarak Kale Mescidi’nin içinde Ukayliye ismi ile meşhur olan Rabad Medresesi bulunmaktaydı. Erbil doğumlu Ebu Abbas el-Hıdır b. Nasr b. Ukayl b. Nasr el-Ukayli’ye nispet edilen bu medrese İslam tarihi boyunca bu şehirde kurulan ilk medrese olma özelliği taşımaktadır.

Sonuç olarak; İslam ilim ve irfan hayatına büyük katkılar sağlayan Erbil medreseleriyle ilgili şunu söyleyebiliriz ki; bu medreseler ilk eğitim faaliyetlerinin başladığı cami ve mescitlerin yetersiz kalması sonucu kurulmuş ve İslam aleminde şiilerle girilen dini ve siyasi mücadelelerde etkili olmuş ayrıca dini ilimlerin yanında bürokrasi alanında okur yazar ihtiyacını karşılamıştır.

Bu kurumlarda işlenen dersleri incelendiğinde eğitimin ilk verilmeye başlandığı kurumlar kütüplardır. Kütütap yazı yazmayı öğreten ilk mekanlar olup belirli bir yaştan itibaren çocuklara burada eğitim verilmeye başlanmaktaydı. Bu kurumlarda Kuran okuma-yazmayı öğretmenin dışında, basit dini bilgiler ve ibadet şekilleri, ahlak ve görgü kuralları hatta müsbet ilimlerde küçük hesaplama yolları da öğretilirdi. Burada ders veren öğretmenlere katib, fakih, muallim gibi isimler verilmekteydi. Bu mekteplerde Eğitim süresi beş yıldır. Kız öğrencilerde bu kurumarda ders görmekteydi. Ancak karma bir eğitim yoktu. Kütütaplarda eğitim paralı verilmekteydi.

Gençlerin ve yetişkinlerin eğitimleri incelendiğinde; bu medreselerde eğitimlerin çok çeşitli olduğu ve dini ilimlerin dışında dil, edebiyat, felsefe ve müsbet ilimlerinde eğitimlerinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Eğitimin müfredatı Nizamülmülk tarafından kurulan Nizamiye medreselerini örnek alan bu medreselerde Arap dili ve Edebiyatı, tarih, fıkıh, matematik astronomi, kelim ve felsefe gibi derslerin okutulduğu bilinmektedir. Medreselerde okutulan derslerin ağırlık merkezini nakli ilimler (Kuran, Hadis, Fıkıh, Tefsir) ilimler oluştursa da Tıp, matematik, Felsefe ve mantık gibi ilimlerinde burada okutulduğunu söyleyebiliriz.

Derslerin işlenişine bakıldığında genel bir metodun olduğunu ve ezberci bir usulun benimsendiğini söyleyebiliriz. Basamak şeklinde ilerleyen bir yöntem izleniyordu. Sırasıyla ezber, tekrar, kavrama, müzakere ve deftere yazma şeklinde dersler öğrencilere veriliyordu. Bu yöntemde ezberin ayrı bir önemi vardı. Çünkü bu sayede talebe beynini bir kütüphane şeklinde kullanıyor, hafıza ve idrak kuvvetinin güçlenmesinin yanında ihtiyacı olduğu bilgilere zaman kaybetmeden ulaşıyordu. Tekrar da adeta bir tamir aracı gibi ezberdeki eksiklikleri gideriyor ve bilgiyi sağlamlaştırıyordu. Müzakere ise öğrenilen konunun doğru bir şekilde anlaşılmasına yardımcı oluyor, müzakere grubunda konuyu yanlış anlayanlar varsa hataları düzeltiliyordu. Bu sistem medreselerde asırlarca uygulanmış ve İslam düşünce tarihine damgasını vuran birçok alimin yetişmesine vesile olmuştur.

KAYNAKÇA

- , **es-Sultânu's-Şehîd İmâduddin**, Müessesetü İkra: Kahire 1.baskı 2007
- , **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'**, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 8. Baskı, 1428/2006.
- , **Târîhu'l-İslâmî el-Vecîz**, Dâru'n-Nefâis: Ürdün Umman 3. Baskı, 2006.
- , **Târîhu'z-Zengiyînfi'l-Mûsili ve Bilâdi's-Şâm**, Dâru'n-NefâisÜrdün Umman, 1. Baskı, 1999.
- Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999.
- Ali, Tantâvî, **Ricâlu mine't-Târîh**, Daru'l Menara: Cidde 2.Baskı, 1998.
- Alptekin, Coşkun, "Atabeg", **DİA**, C.III, İstanbul, 1991.
- Ay, Emin Mehmet, **Din Eğitiminde Mükafat ve Ceza**, 1. Baskı İzmir 2012.
- Ayni, Bedreddin Mahmud, **Ikdu 'l-Cuman Fi Tarih Ehli'z-Zaman**, (yazma nüsha), Beyazıt Ktp. Veliyyiddin Efn, yazma, No2389. C.XII, s. 149.
- Ayverdi İlhan, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Kubbealtı Yayınevi, İstanbul,1.Baskı, 2010.
- Bayraktar, Mehmet Faruk, **İslamde Eğitim öğretim öğrenci Münasebetleri**, MİFAV: İstanbul 10. Baskı, 2015.
- Bedrân, Allâmetü, **Münâdemetü'l-İtlâl**. . Tahkik: Zuhir Şauyis, el-Mektebetu –el-İslamiye, beyrut, 2. Baskı, 1985.
- Bozkurt, Nebi B, **DİA-Darülhadis**, C: VIII, 1993.
- Caferî, İsmâil İbrâhîm, **el-Fikrû'l-İslâmiyye fî Usûli't-Terbiyye**, Amman: Dâru'l-Bâzûrî, 2015.
- Çelebi, Ahmet, **İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi**, Çev., Ali Yardım, İstanbul: 3. Baskı,1998.
- Cemîlî, Raşîd Abdullah, **Devleti'l-Atabekiyye fî'l-Mûsili Beyrût**, 1. Baskı, Dâru'n-Nahdetü'l-Arabiyye. , Beyrut, Lubnan, 1970.
- Cevzelî, Emîd İbrâhîm, **el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Erbil**, 1. Baskı, Erbil-Müessesetü Bedirhân, 2008.
- Cîde, Ahmed Hâlid, **el-Medâris ve Nizâmü't-Ta'lim fî bilâdi's-Şâm fi'l-'Asri'l-Memlûkî**, Beyrut: Müessesetü'l-Câmiyye, Beyrût-Lübnân, 1. Baskı, 2001.
- Da'kûr, Arab, **Târîhu'l-Fâtîmîyin ve'l-Eyyûbîn ve'l-Memâlîk ve Hadâretihim**, 1. Baskı, Beyrut, *Dâru'n-Nahda*. 2011.
- Demir, Bekir r, **Hız. Peygamber ve Çocuk Eğitimi**, İnsan Vakfı: İstanbul, 2002.

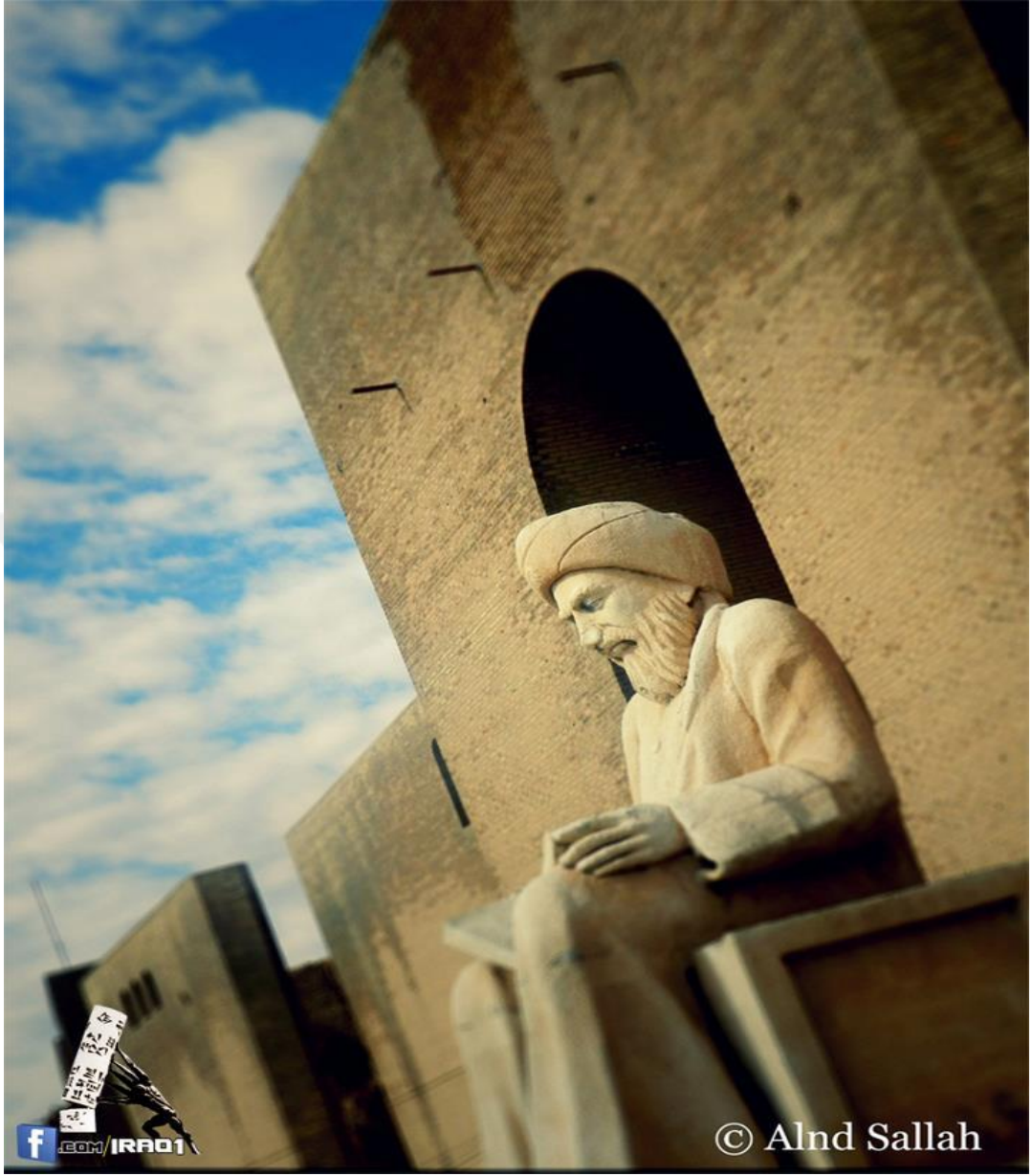
- Doğan, Recai Ege Remziye, **Din Eğitimi**, Grafiker Yayınları: Ankara 1.Baskı 2002.
- Dozy, Reinhart Pieter, **Tekmiletü'l-meâcimi'l-Arabiyye**, Irak Cumhuriyeti- Bağdat, 1. Baskı, 1979.
- Duhmân, Muhammed, **Mu'cemü'l-Elfâzü't-Tarihiyye fi'l-Asri'l-Memlûkiyye**, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Meâsırı 1. Baskı, 1415/1995.
- Ebû Zeyd, Şâkir Ahmed, **el-Harûbu's-Salîbiyye ve'l-Usretü'z-Zengiyye**, el-Câmiatü'l-Lübânîyye, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûm. Beyrut, 1993.
- Erbîlî, Hâc Abdülhâdî Rahmân Süleymân, bizturkmeniz.com web sitesinde yayınlanan makale.
- Ergün, Mustafa, **Suriye ve Mısır ve Anadolu Medreseleri (15.yy ortalarına kadar)** 1. Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2014.
- Ezheru'l-Abîdî, Ezheru, Muzafferuddin Kökbüri, **el-Hâkimu'l-Âdil**, www .wata.cc
- Ferhad, Ekrem Hilmi, **et-Turasu'l-İlmi fi'l-Irak ve's-Şam**, Mektebetü'z-zehra, el-Kahire, 1. Baskı, 2004.
- Ferhâdî, Abdullah, **el-İklîl fi Mehâsini Erbîl**, 1. Baskı, Matbaatü Salâhaddin, Erbîl, 2001.
- Fersahoğlu, Yaşar Fersahoğlu, **Duygu Eğitimi**, 2. Baskı İstanbul, 2012.
- Geylânî, Abdulkadir, **Futûhu'l-Gayb**, 36. Makâle. , Mısır Matbaası 1. Baskı, 1864.
- Gök, Halil İbrahim, , **Musul Atabeyliği; Zengiler**, Sıhhiye: Ankara, 1. Baskı, 2013.
- Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevi er-Rûmî el-Bağdâdî, **Mu'cemü'l-Büldân**, Beyrût, 8. Baskı. , 1993.
- Hamûd, Muhammed Nâyif, **en-Nazmu'l-Harbiyye inda's-Selâcika**, 1. Baskı, Matbaa el-Hıms: Suriye, 2002.
- İbn Asâkir, Ebi'l-Kâsım Ali b. Hüseyin eş-Şafîî, İbn Asâkir, **Târihu Dimaşk**, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Fikr 1998.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, İbn Hallikân, (. 608-681), **Vefeyâtü'l-A'yân**, (thk. İhsân Abbâs), 6. Baskı, Beyrut: Dâru Sâdır, 2013.
- İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987.
- İbn Sahnun, **Eğitim ve Öğretiminin Esasları**, inceleme ve çeviri: M. Faruk Bayraktar, M.Ü. İFAV Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2014.
- İbn-i Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İbrâhîm el-Makdisî, İbn-i Şâme, **er-Ravzeteyn**, 1. Baskı, Müessesetü'r-Risâle, h.1418.

- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Ebî'l-Kerm eş-Şeybânî, **el-Kâmil fi't-târîh**, Dâru'l-Marife:Beyrut 1. Baskı., 2002.
- İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zeheb**, Daru İbn Kesir, Dımaşk, 1. Basıkı, 1986.
- İbnü'l-Müstevfî, el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek b. Mevhûb el-Lahmî el-Erbîlî, **Târîhu Erbil**, Irak: Dâru'r- Reşîd, 1980.
- İbnü's-Safedî, Salâhuddîn b. Aybek, **el-Vâfî bi'l-vefeyât**, (thk. Ahmed Arnavut ve Türki Mustafa), Beyrut: Daru İhyai't-Turas. 2000.
- İmâduddin Halîl, **İmâduddin Zengî**, 1. Baskı, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2010.
- Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ**, Kahire: Dâru'l-Kutub, 1948.
- Kâsım Abduh, **el-Harûbu's-Salîbiyye ve'l-Usretü'z-Zengiyye**. Dirasat el- Buhus el- İnsani, Mısır,1993.
- Köylü Mustafa, Altaş Nurullah, **Din Eğitimi**, Gündüz Eğitim Yayıncılık, Ankara, 2. Baskı, 2012.
- Mavhûb, Muhammed İsâ, **Mesâdiru't-Terbiyetü'l-İslâmiyye**, 1. Baskı, Daru'l İlim ve İman: İskenderiye, 2008.
- Muzafferuddin Kökebûri, **el-Hâkimu'l-İslâm**, Biz Türkmeniz. txt, İlhanoglu/Web sitesi.
- Nâcî, Abdulcebbâr, **el-Medârisu't-Târîhiyyeti'l-İslâmiyye**, Beyrut: Merkezü'l-Akâdemiyeye, Beyrût, 1. Baskı, 2013.
- Naîmî, Abdulkadir Muhammed b. Amr b. Muhammed ed-Dımaşkî, , **ed-Dâris fi Târîhi'l-Medâris**, (thk. Cafer el-Hüseyn), Matba'atu'r-Rakî, Suriye 1948.
- Râğıb, Sercânî, **el-İlmu ve Binâu'l-Umem**, 1. Baskı, Kahire: Müessesetü İkra', 1428/2007.
- Sakâr, Sâmî b. Hamâs, **İmâretü İrbil fi asri'l-Abbâsî ve Müerrihuha ibni'l-Müstevfî**, Riyad: Dâru's-Şefâf, 1992.
- Salâbi, Muhammed Ali, **ed-Devletü'z-Zengiyye**, Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Baskı. Daru'n Neşir: Kahire 1963.
- Sallâbî, Muhammed Ali, **ed-Devletü's-Selâcika**, Kahire: Müessesetü İkra el-Kahira, 2006.
- Subkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübki, **Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiiyye: Lübnan 8. Baskı, 2012.
- Suyutî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyutî, **Hüsnu'l-Muhâzere**, 1. Baskı, Dâru İhyâu'l-Kütübi'l-Arabiyye: Mısır, 1967.

- Sümer, Faruk, **Oğuzlar**, İstanbul: Türk Dünyesi Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.
- Şebârû, İsmâ Muhammed, **Selâtîn fi'l-Meşriki'l-Arabî**, Dâru'n-Nahdetü'l-Arabiyye, Beyrût, 1994.
- Şeybânî, İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Ebî'l-Kerem eş-Şeybânî, **et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsil**, (thk. AbdulkâdirTuleymât) 1. Baskı, Kâhire, 1983.
- Şeyzerî, Ebü'l-Muzafferuddin Müeyyidüddeve Üsâme b. Mürşid b. Alî b. Mukalled b. Nasr b. Münkız el-Kinânî el-Kelbî, eş-Şeyzerî, **el-İ'tibâr**, **Kahire**: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniye, C. 1.
- Takûş, Muhammed Süheyl, **et-Târîhu'l-İslâmî-Devletü's-Selâcika**, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 3. Baskı, 2006.
- Turan, Refik, , **Selçuklu Tarihi**, Grafiker Yayınları, 2012.
- Useyrî, Ahmed Ma'mûr, **ed-Devleti'z-Zengiyye, Mûcezu't-Târîhu'l-İslâmiyyemin Ahdi Âdem ilâ Asrinâ**, 1. Baskı, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Suudi Arabistan 1996.
- Yakûbî, **Müzekkirâtü Cevdet Muhammed Ali**, Erbil, 1. Baskı, 2011.
- Zağbî, Ebî Amr Muhammed b. Abdulmelik, ez-Zağbî, **Bedâiu'l-Ahbâr min Terâcimu'l-Ahyâr**, 1. Baskı, Kahire: Dâru't-Takvâ, 2010.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Osmân b. Kâymâz, 'z-Zehebî, **Devletü'l-İslâm**, (thk. Hasan İsmâil Merve), 3. Baskı, Kuveyt Devlet Matbaası, 2012.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Osmân b. Kâymâz, ez-Zehebî, **el-İber fi haberi men ğaber**, Darul kutup el-ilmîye: Beyrut 1. Baskı, 1985.

EKLER

Resim1: Erbil Atabeyliği'nde vezirlik yapmış ünlü nuhaddis, tarihçi İbnü'l Müstevfi¹⁷¹

¹⁷¹ www.arab-ency.com,15/9/2013

Resim 2: Erbil Atabeyliği'nin son hükümdarı Muzafferuddin Gökboru¹⁷²

¹⁷² Tarıq-963@yahoo.com

Resim 3: Selçuklu Devleti döneminde Bağdat'ta kurulmuş olan Nizamiye Medresesi¹⁷³

¹⁷³ translation@islamstory.com, 21/07/2015

Resim 4: Begteginliler'in Musul ve Erbil naibi Mücahidüddin Kaymaz tarafından yaptırılan kendi ismiyle anılan cami (Günümüzde varlığını devam ettirmektedir)¹⁷⁴

¹⁷⁴ www.arab-ency.com, 2016.

Resim 5: Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli vezirlerinden Nizamülmülk¹⁷⁵

¹⁷⁵ Tariq-963@yahoo.com.

Resim 6: Erbil’de bulunan Selçuklu dönemine ait Muzafferiye Camii (Günümüze sadece minaresi ulaşmıştır)¹⁷⁶

¹⁷⁶ www.aji-yahya.com.13/5/2016, s.113

Resim 7: Erbil Kalesinin günümüze ulaşmış sur ve kapıları¹⁷⁷

¹⁷⁷ www.flickr.com, 2010.